

Forsøket på politisk omskolering av de norske lærerne og utryddelse av jødene i Norge under den tyske okkupasjonen.

En komparativ analyse av aksjonene mot lærerne og mot jødene i Norge 1940-45. Reaksjoner fra de to gruppene og det omliggende samfunn

Karoline Torkildsen

Masteroppgave i historie

Institutt for arkeologi, konservering og historie

Veileder: Professor emeritus Odd-Bjørn Fure

UNIVERSITETET I OSLO

Vår 2015

© Karoline Torkildsen

2015

Forsøket på politisk omskolering av lærerne, og utryddelse av jødene i Norge under den tyske okkupasjonen.

Karoline Torkildsen

<http://www.duo.uio.no>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Forord

Denne masteroppgaven har blitt til som en del av forskningsprosjektet *Demokratiets institusjoner i møte med en nazistisk okkupasjonsmakt: Norge i et komparativt perspektiv* som startet opp ved HL-senteret (Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter) våren 2012. Deltakerne i prosjektgruppen har – sammen med deltakerne i prosjektets referansegruppe – gitt meg svært mange gode innspill, ideer og perspektiver som i stor grad preger denne oppgaven.

Jeg vil gjerne få takke prosjektgruppen – samt direktør Guri Hjeltnes – for oppmuntring, råd og tips underveis i prosessen. Takk til HL-senteret for at jeg fikk mulighet til være en del av dette prosjektet, og til Odd-Bjørn Fure for veiledning. Jeg vil også rette en takk til Norges Hjemmefrontmuseum for hjelp med å finne frem til relevante og gode kilder for å supplere litteraturen jeg har benyttet meg av.

Det er på sin plass med en stor takk til gode kolleger ved Oslo Handelsgymnasium (særlig på arbeidsrom 207) som hjalp meg i stunder der tiden ikke strakk til. Gode undervisningsopplegg blir ikke til av seg selv!

Nest sist, men ikke minst, vil jeg takke mine flotte venninner på lesesalen for utallige oppmuntringer, kaffepauser, trøst og latter under hele skriveprosessen.

Til slutt vil jeg takke mamma og pappa for at dere alltid stiller opp med hundelufting, god mat, trøst, oppmuntring og gode diskusjoner – og for at dere alltid har tro på meg!

Lektorstudent Karoline Torkildsen

Universitetet i Oslo, mai 2015

Forkortelser

HL-senteret – Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter

Lærersambandet/Sambandet – Norges Lærersamband

Stapo – Statspolitiet, det politisk styrte politiet under okkupasjonen

Sipo – Det tyske Sikkerhetspolitiet i Norge 1940-1945

NHM – Norges Hjemmefrontmuseums arkiv

RA – Riksarkivet

Innholdsfortegnelse

1	Presentasjon av oppgaven	1
1.1	Presentasjon av oppgaven	1
1.1.1	Innledning	1
1.1.2	Problemstillinger	2
1.1.3	Historisk utgangspunkt – Norge 1940-1945	4
1.1.4	Politisk nøytralitet i staten?	7
1.1.5	Avgrensing av oppgaven	8
1.1.6	Opgaven – et studium av realhistoriske forhold med hovedsakelig basis i eksisterende litteratur	9
1.1.7	Opgavens struktur	11
1.2	Motstandsarbeidet fra de norske lærerne	12
1.2.1	Aksjonene mot lærerne – et sammendrag	12
1.2.2	Skolens utfordringer ved krigens utbrudd	13
1.2.3	Lærernes ansvar for elevenes læring – bakgrunn for aksjonene mot lærerne	14
1.2.4	Lærerforeninger i endring	15
1.2.5	Kampen om skolen begynner – elever og NS-barn involveres	17
1.2.6	Den politiske planen om en nasjonalsosialistisk skole	18
1.2.7	Opprettelsen av "Skolefronten"	20
1.2.8	Kirkens rolle i lærerstriden	22
1.2.9	Universitetets rolle i lærerstriden	24
1.3	Lærerstridens tre faser, fra februar til mai 1942	25
1.3.1	5.februar-20.februar: Lærerstridens første fase – protestene utformes	25
1.3.2	20.februar-20.mars: Lærerstridens andre fase – Brenselsferie og skremselspropaganda	28
1.3.3	20.mars-1.mai: Lærerstridens tredje fase – Lærerne arresteres	29
1.3.4	Lærerne i fangenskap – opphold på Jørstadmoen og i Kirkenes	31
1.3.5	Lærersambandet blir erklært ikke-politisk – Lærerstriden finner sin foreløpige løsning ³⁴	
1.4	"På den andre siden" – lærerne som støttet NS	36
1.4.1	Hvorfor noen valgte å stå utenfor – Lærere som medlemmer av NS	36
1.4.2	Tilhengerne av lærersambandet	38
1.5	Jødene i Norge – en integrert del av samfunnet?	40
1.5.1	Jødene i Norge – 1914-1933: Antisemittisme og fremmedfrykt	40
1.5.2	Nei til jødiske flyktninger - Jødernes stilling i Norge fra 1933-1940	42
1.5.3	Nasjonal Samlings fiendebilde – Jødene som hatobjekt?	46
1.6	Det norske Holocaust – Jødeutryddelsen i Norge	48
1.6.1	Mai 1940: Jødernes rettigheter innskrenkes – Radioen inndras	48
1.6.2	Tiltak mot jøder i Norge – Fra radioapparater til J-stempel	51
1.6.3	Tiltak mot jøder i Norge – Spørreskjemaet "Jøder i Norge"	53
1.6.4	Tiltak mot jøder i Norge – Statspolitiets (Stapo) rolle	54
1.6.5	Arrestasjonene i oktober og november 1942	57
1.6.6	Nasjonal Samling og Holocaust – Hva visste NS om jødeutryddelsen?	59
1.7	Varsling og flukt – Jøder som unnslopp det norske Holocaust	61
1.7.1	Jødene som flyktet fra Norge mellom 1940 og 1942	61
1.7.2	Nordmenn som hjalp jøder å flykte	62
1.8	Foreløpig konklusjon for del I	64
2	Den komparative analysen – mot lærerne og jødene	66
2.1	Likheter og ulikheter mellom aksjonene	66
2.1.1	Bakgrunnen for aksjonene – likheter mellom gruppene?	66

2.1.2	Likheter og ulikheter ved aksjonene.....	68
2.1.3	Følgene av aksjonene mot lærerne – i kjølevannet av protestene.....	75
2.1.4	Det norske Holocaust – reaksjonene etterpå	76
3	Særegne betingelser for tiltak mot og arrestasjoner av jøder og lærere	79
3.1	Faktorer som hadde betydning for hvilke typer aksjoner som ble satt i verk mot de to gruppene og reaksjonene mot dem	79
3.1.1	Lærerne som representanter for majoritetsbefolkningen og deres plass i det nazistiske rasehierarkiet.....	79
3.1.2	Politiet som medhjelper for nazistiske interesser	81
3.1.3	Reaksjonen fra det omliggende samfunn på aksjonene mot jødene.....	83
3.2	Samfunnsgrupper som ble deportert til Tyskland i en komparativ kontekst	86
3.2.1	Deportasjoner av norske samfunnsgrupper til Tyskland – kort redegjørelse	86
3.2.2	Deportasjonen av studenter, offiserer og politi til Tyskland	88
3.2.3	Deportasjon av jødene til Tyskland – komparativt med gruppe 1-3	90
3.2.4	Hvorfor ble lærerne arrestert av norsk politi og lennsmenn?.....	92
4	Konklusjon	94
	Kilder	100
	Litteratur	103

1 Presentasjon av oppgaven

1.1 Presentasjon av oppgaven

1.1.1 Innledning

Den 25. september 1940 påla Reichskommissar Josef Terboven i en radiotale norske tjenestemenn og –kvinner å være lojale mot det nye regimet. For det norske folk fantes det nå bare én vei til selvstendighet og frihet, og denne veien var gjennom NS. Denne radiotalen åpnet for omfattende nazifiseringsfremstøt både overfor statsapparatet og organisasjonslivet. I det vide spekteret av omformingsframstøt som NS-myndighetene satte i verk høsten 1940, inntok skolesektoren en særstilling. Det var en grunnoppfatning blant nazistene – de tyske så vel som de norske – at nazistiske trosforestillinger bare kunne vinne utbredelse og bli varig befestet dersom det lyktes å få kontroll over skolen, lærernes holdninger og innhold i skolebøker etc. Sentralt i nazifiseringsarbeidet sto også anstrengelser for å hindre barna i å motta innflytelse fra hjemmet.

Allerede i mai 1940 ble det innført forbud og regler som diskriminerte og trakasserte den jødiske delen av befolkningen i Norge. Påbud om innlevering av radioapparater fra jødiske familier ble fulgt opp av krav om J-stempel i pass og legitimasjonspapirer, samt utfylling av spørreskjemaet ”Jøder i Norge” høsten og vinteren 1941/42. Alle disse tiltakene førte frem til de endelige arrestasjonene av norske jøder i oktober og november 1942. Arrestasjonene ble etterfulgt av deportasjonene av 773 jøder fra Norge til tilintetgjørelsesleirene i Polen.

Det nazistiske Statspolitiet – med norsk personell – hadde ansvaret for koordineringen og gjennomføringen av aksjonene mot begge disse gruppene.

Opgaven vil fokusere på følgende problemfelter:

1. Offensiven og aksjonene fra okkupasjonsmakten og NS-myndighetene overfor lærerne og deres organisasjoner. Offensiven og aksjonene fra okkupasjonsmakten og NS-myndigheten overfor jødene.

2. Reaksjonene og motreaksjonene fra de to gruppene.
3. Reaksjonene i det omliggende samfunn på fremstøtene og angrepene på de to gruppene: Likegyldighet, passivitet, verbal støtte (f. eks fra kirken og Universitetet), praktisk hjelp til dekning, flukt og lignende fra den sivile del av hjemmefronten og befolkningen.
4. I konklusjonen vil også utfallet av aksjonene for de to gruppene bli drøftet kort.

1.1.2 Problemstillinger

Denne oppgaven vil analysere tiltakene mot lærerne og jødene generelt. Deretter vil oppgaven fokusere på arrestasjonene av en utvalgt gruppe lærere – som ble sendt til arbeidsleirer i Sør-Norge og deportert til Kirkenes – og arrestasjonene og deportasjonene av jødene.

Del en av oppgaven omfatter: Nazifiseringsframstøtene overfor lærerne, arrestasjonene av et utvalg av disse i mars 1942, og tiltakene mot, og arrestasjonene og deportasjonen av jødene i 1942-43. Hvordan ble tiltakene og aksjonene gjennomført, hvilke lærere ble arrestert, hvem ble regnet som jøder etter Politidepartementets definisjoner? I hvilken grad og hvordan ble arrestasjonene varslet, og til hvem? Statspolitiet, og politifolk og lensmenn fra det ordinære, norske politiet, deltok ved aksjonene mot begge gruppene. Dessuten deltok paramilitære enheter ved arrestasjonene av jødene. I hvilken grad bidro disse til varsling av dem som skulle arresteres? Hvilke reaksjoner utløste arrestasjonene av de to gruppene i den norske befolkningen? Hvilke likheter og forskjeller kan identifiseres? Hvilke motreaksjoner ble satt i gang i forbindelse med aksjonene? Hvem forsøkte å beskytte og redde lærerne, og jødene?

Mens lærerne var en sterk og sentral yrkesgruppe i samfunnet, var jødene i Norge en marginal gruppe som bare var delvis integrert i samfunnet. Det vil derfor være interessant å se på hvilke reaksjoner nordmenn viste da mange av jødene som befant seg i Norge før 1940 ble arrestert. I hvilken grad bidro den norske motstandsbevegelsen til at jødiske flyktninger unnslopp arrestasjon og deportasjon? Hvordan står disse reaksjonene i forhold til de som ble utløst av arrestasjonene av lærerne?

Hvilken rolle i arrestasjonene av lærerne og deportasjonene av jødene hadde det norske, delvis nazifiserte byråkratiet? I registreringen av de norske jødene gjennom spørreskjemaet ”Jøder i Norge” – samt ved gjennomføringen av J-stemplingen i jødenes norske pass – var byråkratiet en viktig aktør. NS-statsråd Ragnar Skancke fra Kirke- og Undervisningsdepartementet var svært aktiv i kampen mot lærernes motstand mot obligatorisk medlemskap i ”Norges Lærersamband”, men hvilken rolle spilte de ansatte under statsråden i departementet?

Del II av oppgaven består av en komparative analyse av aksjonene mot lærerne og de norske jødene. Det er både likheter og forskjeller mellom aksjonene mot de to gruppene. Fremstøtene og aksjonene mot lærerne og jødene berører to sammenhengende grunntemaer i nasjonalsosialistisk ideologi og politisk praksis:

1. Det første har hovedvekten på rase og rasehierarkier. Jødene skulle tilintetgjøres fordi de var plassert på bunnen av rasehierarkiet, og fordi de utgjorde en global trussel mot den nazistiske stat. Jødene var en religiøs minoritet, som var representert i mange yrker og samfunnslag. De var både i sosialt- og religiøst henseende en uensartet gruppe og omfattet både de som var godt integrerte i samfunnet og de som hadde svakere tilknytning til majoritetsbefolkningen. Gruppen besto av både de som praktiserte ortodoks tro og de som var sekulære. De fleste jøder var ikke særlig forberedt på aksjonene mot dem, som foregikk innenfor et kort tidsrom, til forskjell fra de tiltakene som ble gjennomført mot jøder i andre europeiske land.
2. Lærerne, i en stat hvor majoritetsbefolkningen var plassert på toppen av rasehierarkiet, skulle politisk omskoleres slik at deres politiske oppfatninger ble brakt i overensstemmelse med grunntrekkene i nazistisk ideologi. Her var det de demokratiske grunnverdiene – samt de som engasjerte seg som grupper eller enkeltpersoner mot ”Gleichschaltung”-strategien – som skulle utryddes. Lærerne var en profesjonalisert gruppe, med høy status i det norske samfunnet, som var representert i alle lokalsamfunn i Norge. De profesjonelle lærerforeningene bandt gruppen tydelig sammen, og gruppen hadde i stor grad den samme utdannelsen, den samme etos og hørte i stor grad til den liberale venstreretningen i norsk politikk. Lærerne som gruppe var forberedt på aksjonene i mars 1942, siden de allerede fra høsten 1940 hadde vært i konflikt med både NS og det tyske okkupasjonsstyret.

Denne konflikten var særlig ført gjennom aksjonsgruppen ”Skolefronten”, men ikke alle lærere var aktive i motstanden mot departementets pålagte endringer. I juli 1940 ble lærerforeningene underlagt økonomisk administrasjon av NS, og gjennom Terbovens forordning i september samme år om tjenestemenns lojalitet til det nye styret, ble det etterlatt liten tvil om at lærernes posisjon som yrkesgruppe var truet.

I del III av oppgaven vil jeg drøfte spørsmålet om hvilke særegne forhold som var bestemmende for hvilke tiltak og aksjoner som ble satt i verk mot nettopp disse to gruppene. For å svare på dette spørsmålet er det viktig å trekke frem formålet med tiltakene og aksjonene: I det ene tilfellet var formålet politisk omskolering og i det andre tilfellet var formålet tilintetgjørelse. I denne delen vil jeg også vise til de fire samfunnsgruppene som ble deportert til Tyskland under okkupasjonen i en komparativ kontekst. Disse gruppene var: Utvalgte i politiet, offiserer, studenter og jøder. Hvorfor ble bare jødene arrestert av norsk politi? Hvilke likheter har aksjonene mot jødene med aksjonene mot lærerne da også lærerne ble arrestert av norsk politi? Del III vil til slutt inneholde oppgavens konklusjon.

Hovedproblemstillingen blir derfor: *Hva var hovedforskjellen i aksjonene mot lærerne og aksjonene jødene i Norge, og de to gruppenes reaksjoner på disse og hvilke likhetstrekk fantes?* Til grunn for problemstillingen ligger det faktum at den ene gruppen skulle politisk omformateres og den andre tilintetgjøres.

1.1.3 Historisk utgangspunkt – Norge 1940-1945

Tysklands okkupasjon av Norge fra 1940 til 1945 representerte et brudd i den demokratiske utviklingslinjen landet begynte i 1814 med Grunnloven på Eidsvoll. Dette bruddet var tydelig på flere plan. Norge var underlagt en nasjonalsosialistisk okkupasjonsmakt der den norske gren av styringssystemet ble etablert gjennom den tyske Reichskommissar Josef Terbovens forordning av 25. september 1940 etter klare føringer fra Adolf Hitler. Forordningen medførte et dyptgripende regimeskifte – en politisk revolusjon ovenfra. Kongen og regjeringen ble avsatt, og Stortinget ble satt ut av funksjon.¹ I tillegg ble alle politiske partier, utenom Nasjonal Samling (NS), forbudt. Det provisoriske, norske styringsorganet

¹ Grimnes, Ole Kristian. «Kollaborasjon og oppgjør.» I *I krigens kjølevann*, av Stein Ugelvik Larsen, 47-

*Administrasjonsrådet*², som var blitt opprettet for å ta seg av forvaltningen i de okkuperte områdene, ble med dette avskaffet. Det sivile okkupasjonsregimet besto av fire hovedkomponenter: *Reichskommissoratet*, et relativt stort antall ulike *SS-formasjoner* – som sammen med Statspolitiet utgjorde okkupasjonsmaktens terrorinstrument, *NS-regimet* og den norske *Statsforvaltningen*. ”Reichskommissoratet [som] var et tysk styringsorgan opprettet for å ta seg av det sivile styret i Norge. Det ble ledet av Terboven som med hjemmel i Adolf Hitlers ”Führer-Erlass” av 24.april 1940 var landets øverste sivile myndighet.”³

NS-regimet besto i utgangspunktet av Det kommissariske statsråd, der ni av tretten utnevnte statsråder var medlemmer i NS. Disse statsrådene dannet ingen regjering, men styrte hvert sitt departement direkte under Reichskommissar Terboven som var helt klar på at det var han – i kraft av sin myndighet fra Hitler – og ikke Quisling, som hadde gitt mandat til statsrådene.⁴ Statsakten 1.februar 1942 representerte bare et mindre brudd da hele Det kommissariske Staatsrat ble erstattet ned en ren NS-regjering med Vidkun Quisling som ministerpresident. Regjeringsdannelsen 1.februar var formelt sett ikke initiert av Terboven, men av de kommissariske statsråder som la ned sine embeter 30.januar 1942. Disse anmodet Quisling om å ta tittelen ministerpresident og danne ny regjering. Den nazistiske Høyesterett hadde samme dag klarert regjeringsdannelsen. Den var også godkjent av Hitler. Endringen førte til at prinsippene om maktfordeling og maktbalanse – som var nedfelt i Grunnloven – nå formelt ble opphevet ved at makten som tidligere tilfalt Kongen, regjeringen og Stortinget nå samlet tilfalt den nyutnevnte Ministerpresidenten, Quisling.⁵ Riksakten, som den nye regjeringsdannelsen ble kalt, endret ikke kompetanse- og styrkeforholdet mellom NS og den tyske okkupasjonsmakten. Den nye regjeringen var fullstendig underlagt Terbovens myndighet og kontroll. Det kan derfor konstateres at det var den tyske okkupasjonsmakten som fra 1940 til 1945 hadde all reell politisk makt i Norge. NS-myndighetene og

² *Administrasjonsrådet*, organ som administrerte de tyskokkuperte delene av Norge i tiden 15.4-25.9.1940. Rådet ble til i dagene 12.-15.4. som et alternativ til Quislings kuppetregjering. Initiativet utgikk fra enkelte dommere i Høyesterett. Støttet fra ledere i næringsliv og forvaltning, og fremfor alt av den tyske sendemann Bräuer, fikk de et flertall av dommerkollegiet med på at Høyesterett ut fra situasjonen måtte ha kompetanse til å innsette et øverste forvaltningsorgan for de raskt voksende områder under tysk kontroll. (Dahl, Hans Fredrik et.al (1995) *Norsk krigsleksikon, 1940-1945*. Cappelen forlag: 14-15)

³ Støen, Ane Ingvild. *Justisdepartementet under okkupasjonen*. Masteroppgave. Institutt for arkeologi, konservering og historie. Universitetet i Oslo, 2013:1

⁴ Høidal, Oddvar. *Quisling - en studie i landssvik*. 2. utgave. Oslo: Orion forlag, 2002:354

⁵ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 5

Reichskommissariatet utøvet sin myndighet både gjennom statsadministrasjonen og mer direkte gjennom tysk- og norsk politi.

Ane Støen opplyser om at embets- og tjenestemenn i departementene implementerte de bestemmelsene som ble vedtatt av NS-myndighetene og godkjent av Reichskommissariatet, samt direktiver fra det tyske styringsorganet.⁶

Da NS kom i styringsposisjon, iverksatte imidlertid partiet – med støtte fra Reichskommissariatet – et omfattende program for å omforme den norske staten i nasjonalsosialistisk retning. NS' programposter fra 1934 skulle realiseres: Norge skulle bli en korporativ førerstat.⁷

Denne revolusjonære omveltningen, som ble kalt *nyordningen*, innebar at partiet – i sin nyvunne rolle – søkte å skaffe seg kontroll over forvaltningen, næringslivets- og yrkeslivets organisasjoner. Utfallet av disse fremstøtene varierte sterkt fra sektor til sektor. I flere viktige sektorer som i Høyesterett, skolen, kirken, Universitetet og i idretten ble fremstøtene i all hovedsak blokkert av en bastant sivil motstand. I andre sektorer, som i Statsbyråkratiet, fremtrer et komplekst bilde av gjennombrudd og til dels åpen, til dels subtil, motstand. Det samme gjaldt til en viss grad politiet, selv om fremstøtene der generelt støttest på mindre motkrefter. Innenfor næringslivets organisasjoner spilte krigsviktige interesser en større rolle enn ideologi, noe som førte til at de norske organisasjonene oftest sto i en direkte reaksjon til tyskerne. Gjennomslag for interesser betydde mer enn nazifisering. Selv om det ble ytet motstand innenfor rammen av pragmatisk kollaborasjon også her, var det vanskelig å stå imot kravet om kontroll.

På et område satte tyskerne inn store ressurser på å realisere en sentral ideologisk målsetning, nemlig å tilintetgjøre de europeiske jødene. I Norge ble 33-34% av jødene drept, en høyere andel enn Frankrike (25% av jødene ble deportert og drept), men lavere enn i Belgia (43% drept) og langt lavere enn i Nederland (76%). Det er i dag stor grad av vitenskapelig konsensus om at karakteren av okkupasjonsregimet er den sentrale forklaringsfaktor for utfallet av det tyske prosjektet for utryddelse av jødene i de ulike okkuperte land. Men:

⁶ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 4-5

⁷ *Ibid.*, 7

Befolkningens og samfunnsinstitusjonenes innsats for å beskytte og redde jødene spilte også en viktig rolle.

NS valgte å gjennomføre nyordningen som en revolusjon ovenfra og ned, altså en restrukturering uten kompromisser over kort tid.⁸ Denne restruktureringen hadde rot i både ideologi og i realpolitiske hensyn. Det er interessant å se på de utfordringene NS-medlemmer og deres sympatisører stod overfor da de nå skulle arbeide side om side med motstandere av det nye styret. Disse praktiserte ulike varianter av pragmatisk kollaborasjon i sitt daglige arbeid i det norske byråkratiet. Nettopp dette dilemmaet – mellom å være klare motstandere av NS, og å se seg nødt til å være engasjert i pragmatisk kollaborasjon i visse sammenhenger – vil også være et sentralt spørsmål for denne oppgaven siden aksjonene mot lærerne må sees på som en reaksjon på motvilje mot kollaborasjon i skoleverket.

I forkant av okkupasjonen var NS et marginalt, ubetydelig parti i norsk politikk og hadde så godt som ingen maktbasis i befolkningen. I følge *Norsk krigsleksikon* hadde NS bare noen hundre medlemmer ved krigsutbruddet, men nådde sitt tallmessige høydepunkt i 1943 med ca. 43.400 voksne medlemmer.⁹ I oppgjøret etter 1945 bygde Erstatningsdirektoratet opp et arkiv som viste at det i løpet av krigen var 54.651 navn registrert som medlemmer av partiet over en kortere eller lengre periode.¹⁰

Medlemstallet må imidlertid ses i lys av at innmeldingene skjedde i et ensrettet samfunn hvor alle politiske motstandere var ryddet av veien, pressen var underlagt sensur og hvor det innenfor enkelte grupper – særlig politiet – ble utøvd press for å få folk til å melde seg inn.¹¹

NS sitt handlingsrom var gjennom hele krigen fullstendig regulert av Terboven, som også førte nøye kontroll med hva partiet foretok seg.¹² Invasjonen i april 1940, og den påfølgende okkupasjon, var grunnforutsetningen for at NS fikk mulighet til å forsøke å realisere sitt politiske program fra 1934.

1.1.4 Politisk nøytralitet i staten?

⁸ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 7

⁹ Dahl, et al. *Norsk krigsleksikon*, 304

¹⁰ Dahl, Hans Fredrik, Bernt Hagtvedt, og Guri Hjeltnes. *Den norske nasjonalsosialismen. Nasjonal Samling 1933-1945 i tekst og bilder*. Oslo: Pax Forlag as, 1990: 125

¹¹ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 6

¹² Høidal, *Quisling*, 366-368

Før 9.april 1940 var det norske statsbyråkratiet preget av en stabil organisasjon med regelbundne funksjoner og avgrensede ansvarsområder, samt vekt på faglig kompetanse og autonomi. I nasjonalsosialistisk, nazistisk, ideologi er derimot ideen om et relativt politisk nøytralt byråkrati fullstendig fremmed. Alle samfunnssfærer, også skoleverket, skulle preges av de politiske retningslinjene statsapparatet ble forsøkt styrt etter. Dette synet bidro også til en utradering av normer som satte begrensninger for politisk handling.¹³ Støen peker på forskjellen mellom denne byråkratimodellen og Max Webers modell der Webers modell skildres som et idealtypisk byråkrati som er et formålsstyrt og rasjonelt embetshierarki. Det vil si et byråkratisk system der fastsatte regler for kompetanse innen de ulike fagområder – ikke politisk overbevisning – var avgjørende for hvor i hierarkiet en var ansatt. Denne modellen skulle sørge for et politisk uavhengig byråkrati der administrasjonens embets- og tjenestemenn skulle være lojale til den en hver tid sittende regjering og politikken den førte.¹⁴

I løpet av perioden mellom 1940 og 1945 fikk alle de norske departementene innsatt en NS-statsråd, og ble dermed nazifisert på det politiske plan, men de ble imidlertid bare *delvis* reorganisert på politisk grunnlag under statsrådsnivå. En kan følgelig ikke snakke om det norske byråkratiet i entydig forstand, og det er heller ikke snakk om at det ble et fullstendig politisert byråkrati. Odd-Bjørn Fure har påpekt at byråkratiet i Norge under okkupasjonen besto av en tredeling: 1. Nye NS-institusjoner. 2. Etablerte institusjoner som i varierende grad var nazifisert. 3. Institusjoner som i stor grad var preget av kontinuitet, der embets- og tjenestemenn var rekruttert innenfor rammen av den liberaldemokratiske staten forut for okkupasjonen.¹⁵ Dette førte til at NS-medlemmer, eller nazister, og de som ikke var NS-medlemmer innenfor de enkelte departementene kunne arbeide side om side i avdelinger og kontorer som var *delvis* nazifisert.

1.1.5 Avgrensning av oppgaven

¹³ HL-senteret: Søknad til Norges forskningsråd om støtte til prosjektet *Demokratiets institusjoner i møte med en nazistisk okkupasjonsmakt: Norge i et komparativt perspektiv*. 2012

¹⁴ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 8

¹⁵ Fure, Odd-Bjørn. "Hovedformer for motstand". Enkeltstående dokument, finnes i HL-senterets arkiv.

Denne oppgaven skal dreie seg om nazifiseringsframstøt mot lærerne og deres organisasjoner – en offensiv som toppet seg med arrestasjoner og deportasjon i mars 1942 og den motstand dette utløste – samt arrestasjonene av jødene i oktober/november 1942, og deportasjonene i 1942-43. Det er derfor begrenset hvor mye av de bakenforliggende årsakene til aksjonene jeg kan ha med, samt at det ikke vil være plass til en komparativ del der liknende aksjoner i andre europeiske land trekkes inn. Oppgaven er en del av et større forskningsprosjekt ved HL-senteret. Når det kommer til avgjørelser tatt av de NS-styrte departementene og av Statspolitiet vil jeg delvis vise til hva de andre i forskningsgruppen har kommet frem til i sine arbeider. Tidsrommet for hovedfokuset i oppgaven vil omfatte selve aksjonene, fra våren 1942 til våren 1943, og jeg vil presentere eksempler fra aksjoner mot lærere og jøder flere steder i Norge.

1.1.6 Oppgaven – et studium av realhistoriske forhold med hovedsakelig basis i eksisterende litteratur.

Denne oppgaven er i alle hovedsak basert på et studium av sekundærkilder i form av allerede utgitte verk vedrørende oppgavens tema. Dette er fordi begge gruppene som oppgaven omhandler har vært gjenstand for omfattende, tidligere forskning. Men en komparativ studie av de to gruppene, med de vinklinger som her er valg, har ikke tidligere vært gjort. Omfanget av litteratur som er utgitt, særlig om aksjonene mot jødene, utgjør et metodisk problem for en masteroppgave. Det har ikke vært mulig å trekke inn all tidligere forskning innen dette området, men jeg har forsøkt å velge ut det som er relevant for oppgavens tema og problemstillinger.

Jeg har valgt å legge hovedfokuset på: 1. De to gruppenes stilling i det norske samfunnet før og under okkupasjonen. 2. Hvor de to gruppene var plassert i det nazistiske rasehierarkiet. 3. Hvilke reaksjoner og motreaksjoner gruppene selv viste mot handlingene og tiltakene som ble iverksatt mot dem. 4. Hvilke reaksjoner aksjonene utløste i den norske befolkningen for øvrig. 5. Hvorfor nettopp aksjonene mot lærerne og jødene skiller seg fra aksjonene mot andre grupper i det norske samfunnet.

Det finnes ingen tidligere forskning som setter aksjonen mot lærerne og aksjonen mot jødene opp mot hverandre i et komparativt perspektiv. Det har derfor vært nødvendig å ordne kunnskapsbrokker fra en rekke forskningsarbeider for å skaffe en basis for komparasjon.

Vedrørende nazifiseringsfremstøtene mot de norske lærerne – og motreaksjonene fra lærerne – har jeg særlig støttet meg på Gro Hagemans bok *Skolefolk. Lærernes historie* fra 1992 og Vegard Kvams bok *Skolefronten. Einar Høigård og norske læreres kamp mot nazismen* fra 2013. Det har i denne sammenheng også vært svært relevant med Thomas Christian Wyllers verk *Nyordning og motstand* fra 1958 som i stor grad omhandler planene om nazifisering av norske organisasjoner under okkupasjonen. Vedrørende lærernes motstandskamp og de aksjoner som fulgte nazifiseringsfremstøtene fra NS sto støtten fra kirken og Universitetet helt sentralt. Arne Hassings bok *Church Resistance to Nazism in Norway, 1940-45* fra 2014 og Jorun Sem Fures bok *Universitetet i kamp 1940-45* fra 2007 kaster lys på rollen Universitetet spilte i striden om skolen. I tillegg til litteraturen utgitt på dette området har jeg valgt å støtte deler av drøftingen på arkivmateriale fra Hjemmefrontmuseet donert av flere av de arresterte lærerne og deres etterkommere. I dette materiale understøttes en rekke av de påstander og slutninger som kommer frem i litteraturen, men de inneholder også førstehåndsberetninger om hvordan flere lærere selv opplevde aksjonen som ble satt i gang mot dem fra NS. Arkivmateriale fra Riksarkivet – både fra landssviksaker og arkivmateriale fra politidepartementet har komplementert disse beretningene.

Når det gjelder ledelsen i Nasjonal Samling, deres politikk og partiets medlemsmasse har det vært relevant for oppgaven å trekke inn artikler fra boken *Fra idé til dom. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling* utgitt 1976, redigert av Rolf Danielsen og Stein Ugelvik Larsen. Her har også Dahl, Hagtvedt, og Hjeltnes' bok *Den norske nasjonalsosialismen. Nasjonal Samling 1933-1945 i tekst og bilder* fra 1990 vært viktig. Utdrag fra Quislingbiografien til Oddvar Høidal har vært til støtte for de øvrige synspunkter om partiets politikk. I denne sammenheng har jeg også valgt å finne frem til et lite utvalg medlemsblader for det nyoppstartede ”Norges Lærersamband” i arkivet til Deichanske bibliotek, der partiets politikk vedrørende den norske skolen kommer tydelig frem. Det har vært vanskelig å finne frem til nyere forskning vedrørende politiets rolle i de to aksjonene. Men det er flere upubliserte prosjekter vedrørende politiets rolle på trappene, blant annet fra forskningsgruppen ved HL-senteret. Jeg har likevel valgt å særlig trekke inn materiale fra artikler i Stein Ugelvik Larsens bok *I krigens kjølevann* fra 1999 og fra Hannu Takala og Henrik Thams bok *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig* fra 1987. Her har også enkelte nettressurser fra blant annet Statsarkivene vært til hjelp.

Jødernes historie i Norge har mens jeg har arbeidet med denne masteroppgaven igjen blitt gjenstand for debatt i norske medier. Særlig har ulike aktørers bidrag til norske jøders skjebne under okkupasjonen igjen blitt gjenstand for kritikk og fordømmelse. Under arbeidet med oppgaven har jeg derfor kunnet trekke inn både etablerte verk og helt nye utgivelser i tillegg til flere artikler som ble trykket i kjølevannet av den debatten som pågikk høsten 2014. Blant de veletablerte verkene om jødeforfølgelsen i Norge har jeg særlig benyttet Oskar Mendelssohns *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år. Bind 2.* fra 1986 og Per Ole Johansens *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914-1943* fra 1984. Begge disse verkene trekkes frem som viktig litteratur også i nyere verk. Av nyere verk har jeg trukket inn Per Kristian Sebaks bok *...vi blir neppe nogensinde mange her. Jøder i Bergen 1851-1945* fra 2008 og Frode Sælands *Herman Beckers krig. Historien om familien Becker og jødene i Rogaland under andre verdenskrig* fra 2008. På tross av at begge disse verkene særlig omhandler jødiske familier på vestlandet er det ingen grunn til å tro at disse beretningene ikke er representative for jøder fra andre deler av Norge også. Den nyeste utgivelsen vedrørende jødernes historie i Norge, med særlig vekt på forfølgelsen, er Marte Michelets bok *Den største forbrytelsen. Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust* fra 2014. Jeg har valgt å bruke et utdrag fra denne, selv om den ble sterkt kritisert i flere fagkretser ved utgivelsen.

I tillegg til disse litterære utgivelsene – og korte utdrag fra flere andre – har jeg lest og drøftet flere kronikker og artikler som sto på trykk i avisene etter Michelets utgivelse høsten 2014. Jeg har også benyttet utdrag fra HL-senterets egne utgivelser om det norske Holocaust ført i pennen av Bjarte Bruland, Christopher Harper og Øystein Hetland, samt nettressurser fra HL-senteret, Norges Offentlige Utredninger (NOU) og Statsarkivene. Ane Støens masteroppgave *Justisdepartementet under okkupasjonen* fra 2013 har vært viktige for å belyse det norske byråkratiet under okkupasjonen.

1.1.7 Oppgavens struktur

Oppgaven er delt inn i tre hoveddeler: Del I inneholder oppgavens innledning og problemstillinger samt en utdypende redegjørelse for oppgavens tema. Denne delen inneholder syv underkapitler, der kapittel 1.2-1.7 er en utdypende kartlegging av arrestasjonene av lærerne og av aksjonene mot de norske jødene. Del II er den komparative analysen av tiltakene, aksjonene og reaksjonene. Denne delen inneholder to kapitler; den

komparative analysen og en utdypelse av de forhold som gjorde aksjonene mulig. Del III inneholder en kort analyse av aksjonene sett i forhold til aksjoner mot andre grupper under okkupasjonen. Her kommer også oppgavens konklusjon inn.

1.2 Motstandsarbeidet fra de norske lærerne

1.2.1 Aksjonene mot lærerne – et sammendrag

I 1941 startet en omfattende *nazifisering*¹⁶ av lærerorganisasjonene. Dette skapte svært stor motstand blant lærere over hele landet. Over 14.000 lærere valgte å melde seg ut av fagforeningene i protest mot nazifiseringsframstøtene. En rekke av disse lærerne valgte i stedet å engasjere seg i illegale nettverk og foreninger. Disse sendte flere ganger ut paroler og oppfordringer til lærere i hele landet om ikke å la seg presse av de nye, nazistiske myndighetene. Etter at Reichskommissar Josef Terboven innsatte Vidkun Quisling som ministerpresident, fikk Quisling mandat til å iverksette en omfattende offensiv for å nazifisere et bredt spekter av samfunnssektorer. Innsattelsen var en konsekvens av både press fra Quislings kontakter i Berlin, Alfred Roseberg og storadmiral Raeder, samt Terbovens behov for å utprøve Quislings politiske evner.¹⁷ I den sammenheng ble *Norges Lærersamband*¹⁸ etablert i februar 1942. Den nye organisasjonen for lærere krevde obligatorisk medlemskap, men det hindret likevel ikke individuelle protester fra en rekke lærere som nektet å melde seg inn. Den 23. mars 1942 ble over 1100 mannlige lærere arrestert av norsk politi etter å ha nektet å bidra til nazifiseringen av den norske skolen – en prosess som påla dem obligatorisk medlemskap i Norsk lærersamband. I april samme år ble over 500 av disse sendt til arbeidsleirer i Kirkenes i Finnmark, og i mai fulgte flere etter. Etter press fra blant annet

¹⁶ *Nyordning*, av motstanderne kalt *nazifisering*, var NS' samlebetegnelse for den revolusjonerende endring av samfunnsliv og myndighetsutøvelse som partiet tilstrebet etter 25.9.1940. (Dahl, Hjeltnes, et al. *Norsk krigsleksikon*, 311)

¹⁷ Wyller, Thomas Christian. *Nyordning og motstand. En framstilling og analyse av organisasjonenes politiske funksjon under den tyske okkupasjonen 25.9.1940-25.9.1942*. Oslo: Universitetsforlaget, 1958: 2-5

¹⁸ *Norges Lærersamband*; Ved lov av 5.3.1942 opprettet Quisling Norges lærersamband, "en faglig sammenslutning som tjener som mellomledd mellom lærerne og de offentlige myndigheter". Alle lærere var forpliktet til å bli medlem. Den politiske hensikten med sambandet kom snart frem i uttalelser fra fremtredende NS-folk. (Dahl, Hjeltnes, et al. *Norsk krigsleksikon*: 258-259)

*Skolefronten*¹⁹ mot Kirke- og Undervisningsdepartementet i etterkant av arrestasjonen, ble Norges Lærersamband erklært som en ikke-politisk organisasjon av NS. Dette førte til at flere av de arresterte lærerne meldte seg inn i Lærersambandet i bytte mot å få reise hjem igjen, noe de fleste av dem fikk etter noen måneder. Skolefronten sendte i etterkant av arrestasjonene ut en rekke flyveblader og paroler der de sterkt oppfordret de lærerne som ikke ble arrestert til å stå imot tilbud om nye stillinger i skoleverket, eller å gå inn i arresterte kollegers stillinger. Advarsler om fravær av lønnsutbetaling, avskjedigelse eller andre straffetiltak fikk i svært liten grad betydning for lærernes motstand.²⁰

1.2.2 Skolens utfordringer ved krigens utbrudd.

På grunn av de økonomiske krisetidene ved inngangen til 1930-tallet var det stor arbeidsledighet blant lærerne i Norge, men med den nye Landsskoleloven fra 1936 ble det en bedring i arbeidsmarkedet for yrkesgruppen. Loven førte med seg krav om utvidet undervisningstid, såkalt lesetid, og bedre klassedeling, som førte til behov for flere lærere og dermed nedgang i arbeidsledigheten.²¹ Mot slutten av tiåret nærmet det seg lærermangel i flere av de nordligste fylkene. Utbruddet av krigen i 1940 endret imidlertid denne situasjonen for en kort periode da undervisningsmengden ble redusert en rekke steder i landet – spesielt i byene – blant annet som følge av akutt mangel på undervisningslokaler. Overskuddet av lærere varte derimot ikke særlig lenge og lærermangel – et problem som skulle vare krigen ut – ble raskt et problem i mange kommuner. Det var flere årsaker til mangelen på kvalifisert arbeidskraft i skolen under den tyske okkupasjonen. En av årsakene var forholdet mellom det antall lærere og lærerinner som gikk av med pensjon, og det antallet som ble uteksaminert fra lærerskolene. Fra 1939 til 1943 ble det uteksaminert 1065 nye lærere fra lærerskolene, men det var 1475 som pensjonerte seg. Altså var det allerede i 1943 et underskudd på 410 lærere i skolen. Fra høsten 1943 var det nesten ingen nye studenter ved lærerskolene og året etter sto over halvparten av skolene tomme.²² Gro Hagemann hevder at

¹⁹ Etter 18.juni 1941 ble lærerorganisasjonenes ledere suspendert fra sine verv, og de ulike aksjonsgruppene som sprang ut fra dette utarbeidet retningslinjer for lærernes motstand. Dette arbeidet var ulovlig basert, og fra våren 1942 ble Einar Høigård leder for den nye fellesorganisasjonen for folkeskolelærere og lektorer i den høyere skolen, *Skolefronten*. (Kvam, Vegard *Skolefronten. Einar Høigård og norske læreres kamp mot nazismen*. Scandinavian Academic Press. 2013: 112-113)

²⁰ Dahl, Hjeltnes, et al. *Norsk krigsleksikon*, 259

²¹ Hagemann, Gro *Skolefolk. Lærernes historie i Norge*. Ad notam Gyldendal. Oslo. 1992: 187

²² *Ibid.*, 187

det var et rekordstort antall lærere og lærerinner som sluttet i skoleverket – enten som følge av oppsigelser eller ved at de valgte å gå over i annet arbeid – i løpet av okkupasjonsårene. Høyest var antallet i løpet av skoleåret 1941-42 da nesten 5% av den samlede lærerstanden (530 lærere) sluttet, gikk av med pensjon eller ble oppsagt.²³ ”I 1945 var nesten en tredjedel av landslærerne i distriktet uten godkjent lærerutdanning, i enkelte kommuner var andelen 90 prosent.”²⁴ Problemene med at tilsiget av nyutdannede lærere nesten stoppet helt opp i løpet av okkupasjonsårene – samt at rekordmange valgte å slutte i skolen – ble likevel overskygget av en rekke andre problemer for skolen i denne perioden.

1.2.3 Lærernes ansvar for elevenes læring – bakgrunn for aksjonene mot lærerne

Lærerne hadde generelt sett en sterk pliktfølelse til å holde skolehverdagen i gang for elevene, på tross av de utfordringene okkupasjonen førte med seg – som manglende skolebygg, pålagte ferier og stort fravær blant elever – og etter hvert pålagte retningslinjer fra departementet. Da det 28. februar 1942 ble erklært ”brenselsferie” – da skolene ble stengt med den offisielle begrunnelsen av det manglet brensel til å varme opp skolene med – ble det av en rekke lærere nedlagt mye arbeid i å finne alternative måter og lokaler å fortsette undervisningen på. Vegard Kvam viser til at minister Skancke sendte ut et rundskriv den 17. mars der han annonserte at alle allmenndannende skoler der lærerne tegnet medlemskap i Lærerlaget kunne se bort i fra brenselsferien og holde skolen åpen for undervisning. Det vites ikke hvor mange – om noen – skoler som kunne åpne igjen på disse premissene.²⁵ På tross av iherdig innsats fra en rekke lærere og foreldre for å holde undervisningen i gang mistet elevene i byene opp i mot en tredjedel av den lovpålagte undervisningen – og elevene på landet en femtedel – i skoleåret 1941-42.²⁶

Allerede i september 1940 ble den politiske nyordningen forsøkt igangsatt i Norge, og i det nye Kirke- og Undervisningsdepartementet ble tidligere bestyrer ved Mysen realskole, Jørgen Bakke, ansatt som ny inspektør for skolevesenet. Bakke fikk i oppgave å endre skolevesenet innenfor de rammene som per da var gjeldende. I praksis betydde det at hver

²³ Hagemann, *Skolefolk* 186

²⁴ *Ibid.*, 187

²⁵ Kvam, *Skolefronten*, 166

²⁶ Hagemann, *Skolefolk*, 188-189

skoleadministrasjon nå skulle ledes av lojale NS-folk, og at lærernes lojalitet skulle sikres gjennom medlemskap i NS eller ved lojalitetserklæringer til det nye styret. Nyordningens viktigste endring var innføringen av nytt skoledirektørembete i nesten alle fylker, og nærmest alle de nye skoledirektørene var lojale NS-medlemmer. I tillegg ble de valgte skolestyrene forsøkt erstattet av fagstyrer – som helst skulle bestå av NS-sympatisører – utnevnt av departementet. Den 1.mars 1942 var nesten en femtedel av skolestyremedlemmene i Norge innmeldt i NS.²⁷ Lærerforeningene var raskt ute med paroler mot politiseringen av skolestyrene, og satte i gang en boikott som gjorde det tidvis vanskelig å skaffe frivillige til styrene. Hagemann viser til at det i Selbu kommune i Sør-Trøndelag ble en tydelig konflikt mellom lærerne og kommunen da samtlige lærere nektet å stille som kandidater til skolestyret. Denne protesten ble møtt med tilbakeholdelse av lærernes lønninger i flere måneder. Konsekvensene for denne kommunen ble at skoleadministrasjonen mer eller mindre brøt sammen før ordføreren og andre lokale NS-folk måtte overta de mest presserende oppgavene.²⁸ Motstanden mot NS-inngripen i skolen var uten tvil stor blant lærerne, men det er viktig å presisere at motstand i form av boikott ikke ble gjennomført over alt. I Målselv kommune i Troms valgte lærerne en annen løsning på den politiske innblanding fra NS. Her bestemte lærerne, etter diskusjon, at det måtte være riktig å ta på seg vervene, slik at de ikke fikk inn nazistiske folk i skolens administrasjon.²⁹

Men; det var ikke bare skolens administrasjon som nå skulle formes fra partiet og departementet: lærerens holdninger, innstillinger og rolle skulle også endres. ”I sitt skolepolitiske programskrift fra 1941 argumenterte Jørgen Bakke sterkt for lærernes oppgave som karakterdanner. Han ville stille større krav til personlige egenskaper enn til rene kunnskaper.”³⁰ I tillegg til en endring i lærerens rolle skulle elevmassen differensieres tidligere enn før. Hagemann viser til Bakkes tanker om at det allerede fra 10-årsalderen var viktig å sørge for at de begavede elevene ikke ble holdt igjen av middelmådigheten til de andre elevene, og at gjennomsnittseleven skulle ”befris for de opplagte undermålerne”.³¹

1.2.4 Lærerforeninger i endring

²⁷ Hagemann, *Skolefolk*, 191

²⁸ *Ibid.*, 191

²⁹ *Ibid.*, 191

³⁰ *Ibid.*, 191

³¹ *Ibid.*, 191

Fra juli 1940 ble lærerforeningene satt under økonomisk administrasjon av NS, men fikk fortsette sitt arbeid i stor grad uten politisk innflytelse frem til sommeren 1941.³² I Terbovens radiotale den 25. september 1940 ble det også poengtert at lærernes oppgave skulle være å bidra til indoktrineringen av nasjonalsosialistisk ideologi av norske skoleelever. Radiotalen, og forordningen, slo også fast at de tjenestemenn som ikke bidro til den politiske nyordningen kunne avskjediges, og denne erklæringen ble det henvist til en rekke ganger i forbindelse med konflikten med lærerne utover året som fulgte. Offisielt forholdt lærerforeningene seg først politisk nøytrale, men allerede høsten 1940 ble de første, illegale parolene spredt med oppfordring til alle lærere om å motstå det politiske presset mot skolen.³³

Lærerne begynte utsendelsen av illegale paroler som kjedebrev høsten 1940, og hver lærer ble oppfordret til å videresende brevet til 5 kolleger innen 36 timer. Parolene var klare i sitt budskap om at lærerne ikke skulle være engstelige, men stå imot truslene fra NS og det tyske okkupasjonsstyret gjennom samarbeid med kolleger og lærerorganisasjonene. Likefult ble det klart formidlet at det nå var helt essensielt at en sto på riktig side i den konflikten som var i ferd med å utvikle seg: ”Vi må være klar over at det kommer en oppgjørets dag. Da skal det spørres hvor du stod, om du var med overfallsmennene og forræderne, eller om du var en sann nordmann.”³⁴ 4. oktober 1940 kom den første forordningen der det ble slått fast at offentlige tjenestemenn som ikke bidro med hele sin kraft i den politiske nyordningen kunne avskjediges fra sin stilling.

Et sentralt ledd i partiets offensiv var kravet til visse befolkningsgrupper om å gi positivt uttrykk for lojalitet ovenfor det nye regime. [...] En gang i november måned ble det snappet opp et rundskriv som kst. statsråd Skancke planla å sende ut til alle landets lærere. Det inneholdt krav om at hver lærer og lærerinne skulle undertegne en lojalitetserklæring.³⁵

Det ble pålagt hver enkelt lærer å underskrive at han eller hun var innforstått med de nye kravene i dette rundskrivet, som også understreket at lærernes rolle nå skulle være både som underviser og som folkeoppdrager.³⁶ Wyller viser videre til at foreningene allerede en måned

³² Hagemann, *Skolefolk* 192

³³ *Ibid.*, 192

³⁴ *Ibid.*, 193

³⁵ Wyller, *Nyordning og motstand*, 15

³⁶ Hagemann, *Skolefolk*, 193

før rundskrivene nådde ut til lærerne hadde oppfordret sine medlemmer til å holde fast ved sin samvittighet og forpliktelsene overfor folkeretten. Ved mottakelsen av rundskrivet rundt om i Norge hadde lærerforeningene et motsvar klart. Moterklæringen – som ble sendt ut til medlemmene 23.november1940 og som skulle sendes departementet i stedet for de underskrevne rundskrivene – lød slik:

I anledning av den mottatte henvendelse erklærer jeg herved at jeg vil være tro mot mitt lærerkall og mot min samvittighet, og at jeg på grunnlag herav, heretter som hittil følger de bestemmelser for mitt arbeid i stillingen, som rettmessig blir gitt meg av mine overordnede.³⁷

Hagemann hevder at lærerne med dette slo fast at de ikke anså det nye styret som legitimt, selv om de uttrykket dette på en måte som ikke var åpent provoserende. Departementet valgte også å avslutte innsamlingen av lojalitetserklæringer da det ble tydelig at de møtte på bastant motstand.³⁸ ”Innen enkelte kommuner var det opptil 98 % av tjenestemennene som sendte inn individuelle protestskriv.”³⁹ Motstanden fra lærerne høsten 1940 kom til å spille en viktig rolle i dannelsen av Skolefronten, da den avstedkom en skjerpet bevissthet og økte beredskapen hos lærerstanden.

1.2.5 Kampen om skolen begynner – elever og NS-barn involveres

Det var ikke bare lærerne som utviste stor vilje til å stå imot de nye retningslinjene fra Nasjonal Samling etter 25. September 1940. Også elevene uttrykket sin misnøye gjennom protester mot pålagt tyskundervisning, ved å benytte seg av ”norske” symboler (som nisselue, binders el. l.) eller ved å trosse forbudet mot å hedre Kong Haakon. ”En rekke tilfeller av ulovlige markeringer ble rapportert inn til lokale myndigheter, ikke sjelden med NS-barn som kilde.”⁴⁰ Skolens motstand mot NS gikk også utover barn av NS-medlemmer som kunne oppleve å bli plaget på skolen uten at lærerne grep inn. Også i selve klasserommet var det mange lærere som valgte å la sine egne sympatier tydeliggjøres for elevene, enten de var for eller imot NS. Likevel, som i Nazi-Tyskland, var det barne- og ungdomsorganisasjonene som skulle være de viktigste bærebjelkene i barn og unges oppdragelse. *Ungdomsfylkingen*

³⁷ Wyller, *Nyordning og motstand*, 15

³⁸ Hagemann, *Skolefolk*, 193

³⁹ Wyller, *Nyordning og motstand*, 16

⁴⁰ Hagemann, *Skolefolk*, 196

og *Hirden*⁴¹ skulle supplere den oppdragelsen elevene fikk i skolen, og det var ønsket at lærerne skulle være viktige støttespillere til nettopp dette. Rundskrivnet fra desember 1940 poengterte også at tjenestemenn og – kvinner skulle understøtte NS' politiske avgjørelser, samt alle organisasjoner innad i NS-systemet. Lærerne motsatte seg imidlertid sterkt til å skulle bidra til Hirdens oppgaver – en motstand som ble tydeliggjort da svært mange av lærerne i Oslo valgte å trosse trusler om oppsigelser ved å nekte å følge pålegget om å besøke en utstilling om Hitlerjugend i januar 1941. Hirdens svært upopulære oppførsel i flere av de store byene møtte også stor motstand, deriblant i Bergen der denne førte til lærerstreik. Igjen måtte partiet bøye av for lærernes kraftige motstand. Det ble bestemt at hirden skulle holdes unna skolene og at det ikke skulle drives direkte propaganda i klasserommene.⁴² Arne Okkenhaug viser til motstanden mot å besøke den nazistiske propagandautstillingen i sitt private arkiv – som nå befinner seg på Hjemmefrontmuseet – og at det på tross av trusler om arrestasjoner blant lærerne var svært få som møtte. I tillegg er parolen mot å besøke utstillingen ”Norges Nyreisning” fra 12.10.1942 i Okkenhaugs arkiv et godt eksempel på at motstanden fortsatte også etter arrestasjonene.⁴³

1.2.6 Den politiske planen om en nasjonalsosialistisk skole

NS sitt politiske prosjekt – med innføring av Riksting som erstatning for Stortinget – innebar oppløsning av eksisterende organisasjoner og foreninger til fordel for *yrkeslaug*. Yrkeslaugene skulle være bindeleddet mellom hvert individ i arbeidslivet og den ”nye” staten. I likhet med den totalitære staten som ble etablert i Tyskland etter NSDAPs maktovertakelse i 1933, skulle de fire lærerorganisasjonene i Norge (Norsk Lektorlag, Norges Lærerlag, Norges Lærerinneforbund og Den høgre skoles Landslærerinneforening) i 1942 samles til én felles organisasjon, eller yrkeslaug, som fikk navnet ”Norges Lærersamband”.⁴⁴

⁴¹ *Hirden*; NS' sluttete avdeling og den særorganisasjon av partiet som under okkupasjonen ble vurdert høyest og gitt flest ressurser. Hirden var organisert militært og besto av Rikshirden, delt i fylking (divisjon), regiment, sveit (krets), tropp og lag; videre Hirden Flykorps og Hirdmarinen, begge opprettet 1942, samt Kvinnehirden, Guttehirden og Småhirden. (Dahl, Hjeltnes, et al. *Norsk krigsleksikon*, 171-172)

⁴² Hagemann, *Skolefolk*, 197

⁴³ Norges Hjemmefrontmuseum, *Parole mot skolebesøk til utstillingen ”Norges Nyreisning”*. Utstillingsbesøk Skolestriden i Norge. Arne Okkenhaug. Materiale ang. skolen. NHM Boks 59. 12.10.1942.

⁴⁴ Kvam, *Skolefronten*, 93

Vegard Kvam hevder at den tidligere oppfatningen hos blant annet Thomas Chr. Wyller, om at nazifiseringsframstøtene ovenfor organisasjonene under okkupasjonen var et rent norsk anliggende ikke stemmer, men at flere tyske instanser var involvert.⁴⁵ Kvam viser til at det i etterkrigsoppgjøret ble gjennomført forhør av fire tyskere som tilhørte skoleavdelingen i Reichskommissariatet, vedrørende deres posisjoner og roller i opprettelsen av den nazistiske lærerorganisasjonen Norges Lærersamband i 1942.⁴⁶ Det er liten tvil om at Quisling og NS i all hovedsak var avhengig av tysk støtte for de avgjørelsene som ble tatt i Norge under okkupasjonen. Uten godkjennelse fra tyske instanser ville denne typen omstrukturering mest sannsynlig ikke funnet sted, på tross av at dette var nedfelt i NS' partiprogram fra før 1940. Ideen om den korporative stat – der byråkratiet er politisk uavhengig – kom fra NSDAP i Tyskland. Derfor er det trolig korrekt slik Kvam påpeker at ideene bak disse samfunnsomveltningene ikke utelukkende var et norsk initiativ. Om selve gjennomføringen stiller det hele seg derimot noe annerledes.

Selve gjennomføringen av planene var derimot i større grad et norsk anliggende. [...]

Tyskerne ble også kalt inn til forhør etter frigjøringen fordi de hadde medvirket til å formulere bestemmelser om å avskjedige og fengsle lærere som motsatte seg nyordningspolitikken.⁴⁷

Det kan se ut som om samarbeidet mellom de tyske okkupasjonsmyndighetene og NS i forhold til nazifiseringspolitikken var såpass tett at det i hvert fall i forhold til utdanningspolitikk dreide seg om et koordinert fremstøt. Likevel poengterer Kvam at Quisling ikke ønsket at det norske systemet skulle bli utelukkende en kopi av det tyske, men at den tyske nasjonalsosialismen skulle tilpasses de norske forholdene. Derimot var oversettelser av tyske verker, som Adolf Hitlers "Mein Kampf", viktige for nazifiseringen av den norske skolen. Dette ble også trukket frem som viktig for endringen av skolevesenet i utsendelsen av NS' månedshefte til sine medlemmer høsten 1941.⁴⁸

NS utviklet aldri noen fullstendig læreplan for skolen, verken før eller etter at de kom i maktposisjon. I motsetning til det tyske NSDAP var det heller ingen klart formulerte retningslinjer om oppdragelse som lå til grunn for NS' politikk. På tross av manglende fokus

⁴⁵ Kvam, *Skolefronten*, 90

⁴⁶ *Ibid.*, 90

⁴⁷ *Ibid.*, 90

⁴⁸ *Ibid.*, 95

på utvikling av en ny læreplan etter at NS kom i regjeringsposisjon, hadde partiet likevel en visjon om hva slags samfunnssyn skolen skulle bidra til å innføre. I likhet med samfunnssynet i NSDAP mente NS at individet, eller enkeltmennesket, er underordnet folk og nasjon. Dette skulle også være en av grunntankene i den planlagte, dyptgripende endring av skolen. Her hevder Kommissarischer Staatsrat professor Ragnar Skancke at kroppens, karakterens og viljens utdanning skulle stå sterkt i sentrum.⁴⁹

Når vi taler om en reform av skolen, gjelder dette i første rekke ikke så mye kunnskapstildelingen som kroppens, karakterens og viljens utdanning. [...] Pliktmessig gymnastikk, skoleidrett og friluftsliv er midlet til å skape en sterk og sunn skoleungdom alt i samsvar med arve- og raselærens krav og historiens tale.⁵⁰

Skancke gjorde det klart i tidsskriftet til Norsk Lektorlag at det nå var behov for en skole som fremmet sunn og sterk ungdom. En skole som vektla disiplin, æresfølelse, nasjonalfølelse, vennskap, god oppførsel, orden og renslighet i langt større grad enn før 1940.⁵¹ Videre hevdet Skancke at hjemmet ikke lenger var skikket til å ha ansvaret for denne delen av ungdommers oppdragelse, og at det derfor måtte stilles nye krav til lærere og lærerskoler om lojalitet til nasjonalsosialismen slik at skolen skulle kunne bli den fremste institusjonen for dette.⁵²

Skanckes nære medarbeider, Orvar Sæther, mente at fokuset på individet i skolen hadde fratatt lærerne den autoriteten de trengte for å prege elevenes utvikling til å bli borgere i et samfunn. Han påsto at de demokratiske ideene hadde ført til en skole der hver enkelt elev skulle få utvikle seg fritt, og at hensynet til samfunnet ble underordnet. Dette skulle nå endres.⁵³ ”Barna skal ikke oppdras for seg selv og sin egen egoistiske framgang, men de skal oppdras for folket, for å bevare fedrelandet og folkets liv.”⁵⁴

1.2.7 Opprettelsen av ”Skolefronten”

⁴⁹ Kvam, *Skolefronten*, 98

⁵⁰ Skancke, Ragnar. «Skolen og den nye tid.» *Den høyere skole - Organ for Norsk Lektorlag* (Norsk Lektorlag), nr. 13/14 (September 1941): 368

⁵¹ *Ibid.*, 368

⁵² *Ibid.*, 369

⁵³ Sæther, Orvar. «Grunnsyn i oppdragelsen.» Redigert av Halstein Sjølie. *Den norske skole - medlemsblad for Norges Lærersamband* (Norges Lærersamband) I, nr. 2 (April 1942: 52-53

⁵⁴ *Ibid.*, 54

Frem til 17.juni 1941 arbeidet de fire lærerorganisasjonene i Norge tilnærmet som normalt, på legal basis, og de sendte flere protestskriv til både departementet og Reichskommissariatet. Disse protestskrivene var underskrevet av organisasjonenes respektive ledere, med krav om at forsøket på å nazifisere den norske skolen og politiske føringer mot lærerne, skulle stanses. Den første konsekvensen av den åpenlyse protesten ble tydelig 18.juni 1941 da alle lederne, Birger Brinck Lund (Norsk Lektorlag), Erik Eide (Norges Lærerlag), Herdis Holmboe (Norges Lærerinneforebund) og Therese Engebretsen (Den høgre skoles Landslærerinneforening) ble suspendert fra sine verv, og ved at NS med umiddelbar virkning overtok som forvalter av organisasjonene.⁵⁵

I forkant av suspensjonen av lederne hadde det bortimot hele det første året av okkupasjonen funnet sted møter som ikke ble protokollført, og der det ikke ble skrevet referat. ”Det første større fellesmøtet vi kjenner og som åpenbart samlet opp en rekke forskjellige utløpere fra høstmånedene, fant sted den 13.januar [1941] på Nissen skole i Oslo.”⁵⁶ Wyller hevder videre at det på dette møtet – der 15 personer fra 12 landsomfattende organisasjoner (deriblant de 4 lærerorganisasjonene, Den norske dommerforening, Statstjenestemannsforbundet og LO) deltok – ble drøftet konkrete mottiltak. Et at disse potensielle mottiltakene var et protestbrev til Terboven, men særlig ble viktigheten av tettere samarbeid stadfestet og det ble opprettet et arbeidsutvalg.⁵⁷ Protestbrevet – som opprinnelig skulle sendes fra foreningene nevnt ovenfor – ble sendt Reichskommissar Terboven 3.april 1941, og var undertegnet representanter fra 22 foreninger og organisasjoner, deriblant de 4 lærerforeningene. Dette var også støttet av Universitetet i Oslo og presteforeningen.⁵⁸

Opprettelsen av illegale motstandsgrupper – forløpere til det som etter hvert omtales som Skolefronten under ledelse av Einar Høigård – begynte nærmest umiddelbart etter 18.juni og disse satte i gang en anonym produksjon og distribusjon av retningslinjer for lærernes motstandskamp.⁵⁹ ”Etter frigjøringen kunne lærerorganisasjonenes ledere slå fast at samarbeidet mellom organisasjonene, etter at de offisielt var blitt oppløst, i praksis ble sterkere enn noen gang i organisasjonenes historie.”⁶⁰ Skolefrontens arbeid gikk i stor grad

⁵⁵ Kvam, *Skolefronten*, 112-113

⁵⁶ Wyller, *Nyordning og motstand*, 21

⁵⁷ *Ibid.*, 21

⁵⁸ *Ibid.*, 23-26

⁵⁹ *Ibid.*, 113

⁶⁰ Kvam, *Skolefronten*, 114

ut på å utforme et sett med felles retningslinjer for hvordan den enkelte lærer skulle forholde seg til den nasjonalsosialistiske utdanningspolitikken. Retningslinjene, som Høigård kalte for ”Kardinalpunktene”, dannet grunnlaget for det programmet Skolefronten skulle arbeide etter fremover. Det fantes flere utgaver av Høigårds ”Kardinalpunkter”, men den versjonen som oftest ble distribuert inneholdt følgende punkter:

1. Avvis krav om medlemskap i , eller lojalitetserklæringer til NS
2. Avvis ethvert forsøk på NS-propaganda i skolen
3. Avvis enhver ordre fra ikke-kompetent hold
4. Avvis ethvert krav om medvirkning i NSUF.⁶¹

Skolefrontens kardinalpunkter – i hovedsak utarbeidet av Einar Høigård selv – var ment til å gi en uforbeholden motstand, som ikke kunne mistolkes eller misforstås, mot det politiske presset norske lærere nå ble utsatt for. Motstanden mot både medlemskap i, lojalitetserklæringer til og propaganda fra NS viste at NS var uønsket i den norske skolen. Begrunnelsen for dette kan sees i punkt 3: NS ble sett på som en ikke-kompetent meningsytrer som nå forsøkte å styre skolen. Ved å trekke inn både NSUF, som egentlig ikke hang sammen med det obligatoriske medlemskapet i Sambandet, viser lærerne at motstanden mot indoktrineringen av nazistisk ideologi heller ikke skulle forekomme i andre obligatoriske fora for barn og ungdom.

Kommissarischer Staatsrat Skanckes artikkel i ”Den høyere skole” fra september 1941 levner liten tvil om hvordan lærernes protester ble mottatt hos NS:

Vi nasjonalsosialister kommer derfor ikke til å la visse lærere sitte og vente til at englenderne skal komme å ”befri” oss. [...] Det norske folk får ingen annen frihet enn den som det selv tilkjemper seg. Vi kan heller derfor ikke lenger finne oss i at lærerne setter skylapper på elevene og nekter N.S. å drive opplysningsvirksomhet blant skolens elever.⁶²

1.2.8 Kirkens rolle i lærerstriden

⁶¹ Kvam, *Skolefronten*, 116-117

⁶² Skancke, ”Skolen og den nye tid”, 370

Den 5. februar 1942 annonserte Quisling ”Lov om nasjonal ungdomstjeneste” og ”Lov om Norges Lærersamband”, og biskop Eivind Berggrav var raskt ute med et protestskriv som ble oversendt til biskopene rundt om i landet. Protesten – som ble godkjent av biskopene gjennom en kodet tilbakemelding til Berggrav – inneholdt krav om at foreldre fikk oppdra sine barn etter egne ønsker og uten innblanding fra NS. I tillegg var biskopene helt klare på at siden foreldrene hadde døpt sine barn – samt at skolens lovverk stadfestet at skolen skulle gi alle barn en kristen- og moralsk oppdragelse – var skolen og hjemmet begge kjent med sin plikt til å gi barn i Norge en kristen oppdragelse. ”The bishops’ protest ”spread like a light through the land,” probably because it was the first to articulate the issues at stake and justify the right to resist.”⁶³ I følge Arne Hassing ble protesten fra biskopene også opplest i radioen av BBC flere ganger, og på denne måten ble biskopene medvirkende i mobiliseringen av en felles front mot ”Lov om nasjonal ungdomstjeneste” bestående av kirken, skolen og hjemmene.⁶⁴

Videre hevder Hassing at selv om sekulariseringen hadde bidratt til at forholdet mellom lærerne, kristendommen og kirken nå var komplisert, var lærere i Norge i stor grad fra områder i landet som ytre stor motstand mot nazistene.

They were shaped by the culture of the South and the West, a culture dominated by the mission societies, the temperance movement, and the rural dialect movement. [...] For such people, teaching took the form of a calling, and in rural communities teachers were intellectual and spiritual leaders alongside the clergy.⁶⁵

Hassing viser også til at de to viktigste lederne for lærernes motstandskamp under okkupasjonen, Kåre Norum og Einar Høigård, var troende kristne. Einar Høigård var lærer ved Oslo Katedralskole, sekretær i utdanningsrådet og hadde skrevet et historisk verk om utdanning i Norge. Kåre Norum var lærer i grunnskolen og redaktør for lærerbladet ”Norsk Skuleblad”. I tillegg var han styremedlem i Oslos lokallag av Det Norske Misjonsselskap.⁶⁶ Hassing hevder at selv om det på lokalt- og regionalt nivå var helt naturlig for kirkens ansatte å ha nær kontakt med lærere var ikke dette en selvfølge over alt. Mye ble i okkupasjonstiden

⁶³ Hassing, Arne. *Church Resistance to Nazism in Norway 1940-1945*. Seattle, WA: University of Washington Press, 2014:131

⁶⁴ Ibid., 131-132

⁶⁵ Ibid., 134

⁶⁶ Ibid., 134-135

basert på hvordan disse forholdene hadde fungert før 1940, men Hassing stadfester likevel at det i stor grad var et nært samarbeid mellom kirken og skolen i lærernes motstandskamp også utover 1942-43. ”For teachers who were professing Christians, school and church were but two fronts in a common cause.”⁶⁷

1.2.9 Universitetets rolle i lærerstriden

Jorun Sem Fure hevder at da innenriksminister Albert Viljam Hagelin i 1941 forsøkte å bringe alle norske foreninger og organisasjoner i retning av den nye nazistiske forordningen slik at partiet fikk politisk makt over disse, ble det en utfordring hvordan dette skulle gjennomføres ved Universitetet. ”Universitetet var ikke noen organisasjon i den forstand, men bestod av mange yrkesgrupper og fremtidige yrkesgrupper.”⁶⁸ Videre viser Sem Fure til at selv om det inntil 1941 ikke var opprettet egne laug for de ulike faggruppene eller studenter ved Universitetet, slik det ble for andre yrkesgrupper, var allerede Studentersamfunnet og de to vitenskapelige foreningene som hadde underskrevet protestskrivet mot Terbovens nyordning i april, tvangsoppløst. Dette tomrommet kunne det være fristende for NS å fylle med egne, politisk styrte foreninger, da partiledelsen var svært misfornøyd med den norske befolkningens motstand mot nyordningen.⁶⁹ I et brev fra Quisling til leder for Reichskanzlerei, dr. Hans-Heinrich Lammers, datert 2. august 1941 presiserer Quisling at det er på tide å tvinge den norske befolkningen til å godta nyordningen og at dette bør utføres av en norsk regjering, ikke fremmede.⁷⁰

Quisling påsto at han kunne brutt den ”engelsk-bolsjevikisk” inspirerte motstanden langt tidligere hvis NS hadde fått full innflytelse, og at han som regjeringssjef kunne snu den alminnelige opinion helt om: [...] *ved en selvstendig regjering blir Tysklands stilling i Norge bare sikrere. Hvis nordmenn ser at deres land har fått sin frihet tilbake, er Englands beste propagandamiddel ferdig og de [nordmennene] vil begynne å få tillit til Tyskland.*⁷¹

På tross av den langt krassere tonen i spørsmålet om hvilken inngripen i arbeidslivets foreninger NS nå ønsket, var det fremdeles ikke fremmet et omfattende krav om endring av

⁶⁷ Hassing, *Church Resistance to Nazism*, 135

⁶⁸ Fure, Jorunn Sem. *Universitetet i kamp. 1940-1945*. Oslo: Vidarforlaget, 2007:146-147

⁶⁹ Ibid., 147

⁷⁰ Høidal, *Quisling*, 404-405

⁷¹ Ibid., 405

Universitetets styreform. Heller ikke Universitetets faglige virksomhet var så langt pålagt endrede krav.⁷² Sem Fure hevder likevel at maktskiftet hadde vært merkbart gjennom de tiltakene den nye ledelsen i Kirke- og Undervisningsdepartementet hadde gjennomført mot Universitetets vilje, og mot gjeldende lover og sedvane som vanligvis regulerte forholdet mellom staten og Universitetet. Prinsipielt sett var det mest bekymringsfulle, i følge Sem Fure, tilsidesettelsen av faglig ledelse i ansettelsessaker slik at dette kunne bidra til å øke NS' innflytelse i de norske fagmiljøene. Så langt hadde departementet tapt flere saker enn universitetsledelsen, men dette var en balanse som raskt kunne endres.⁷³

Det ble nå risikabelt for lærere som uttrykket seg kritisk mot NS og okkupasjonsmakten på Universitetets område da det var stor risiko for å bli rapportert av egne studenter. ”Den første universitetslæreren som ble fengslet var professor i keltiske språk, Carl Marstrander. Han satt på Grini første gang i februar 1941 [det første av tre opphold her].”⁷⁴ Marstrander ble rapportert inn av en student for å ha latterliggjort NS, mens Francis Bull ble arrestert i juni 1941 for sin rolle i teaterstriden. I følge Sem Fure var særlig studentene ved medisinsk fakultet aktive med å klage inn sine lærere til myndighetene. Her ble Kristian Schreiner, professor i anatomi, utsatt for gjentatt rapportering, og han måtte sammen med rektor Seip og dekanus bruke mye tid på å tilbakevise anklagene. Rektor Didrik Arup Seips underskrift på protesten i april 1941, samt den høye aktiviteten for å hindre arrestasjoner av vitenskapelige ansatte, hadde trukket fornyet tysk interesse mot Universitetet som motstandsfaktor. Rektor Arup Seip var en svært aktiv besøkende til både Møllergata 19, Grini og Victoria terrasse sommeren 1941 for å hjelpe sine ansatte. Etter immatrikuleringstalen 1.september – der NS-avisen ”Fritt Folk” valgte å trykke en versjon slik talen ”burde ha vært dersom rektor hadde forstått sin tid” – ble det tydelig at Universitetets rektor nå var en person NS ønsket et oppgjør med.⁷⁵

1.3 Lærerstridens tre faser, fra februar til mai 1942.

1.3.1 5.februar-20.februar: Lærerstridens første fase – protestene utformes

⁷² Fure, *Universitetet i kamp*, 148

⁷³ *Ibid.*, 148

⁷⁴ *Ibid.*, 148

⁷⁵ *Ibid.*, 149

Forholdet mellom de norske lærerne på den ene siden, og NS og de tyske myndighetene under Terboven på den andre siden, var ved årsskiftet 1941/42 blitt så spent at da Quisling annonserte opprettelsen av Norges Lærersamband og Lov om nasjonal ungdomstjeneste⁷⁶ 5.februar 1942 gikk det kort tid før dette skapte sterke reaksjoner blant både lærerne og i befolkningen for øvrig. Den hemmelige aksjonskomiteen for lærerne sendte 14.februar 1942 ut en parole til alle lærere i Norge om at de skulle undertegne den vedlagte erklæringen og sende den inn til Norges Lærersambands kontorer i Oslo. Erklæringen lød som følger:

Jeg finner ikke å kunne medvirke til en oppdragelse av Norges ungdom etter de linjer som er satt opp for NS' ungdomstjeneste, da dette skrider mot min samvittighet. Da et medlemskap i Norges Lærersamband etter landslederens uttalelser bl.a. pålegger meg forpliktelser til en slik oppdragelse, og det dessuten stiller andre krav som strider mot mine tilsetningsvilkår, finner jeg å burde meddele at jeg ikke kan betrakte meg som medlem av Lærersambandet.⁷⁷

Av de ca. 14.000 lærerne som på dette tidspunktet var ansatt ved landets skoler, valgte kun omlag 1200 å stå utenfor den massive utmeldingen som fulgte parolen. Det er flere årsaker til at det store flertallet valgte å stå imot det presset som fulgte fra Kirke- og Undervisningsdepartementet. Én viktig faktor var nok kollegers forventninger og press overfor hverandre, og ikke minst en felles sterk overbevisning om hva som var rett.⁷⁸ Wyller hevder at tiltakene mot lærerne ble en test for både Reichskommissar Terboven og det NS-styrte departementet i hvordan motstanden mot nazifiseringen fra en hel yrkesgruppe kunne knuses.⁷⁹

Det var flere argumenter både for og imot en aksjon mot lærerne, deriblant veide lærernes samfunnsposisjon som oppdrager og underviser av ungdommen tungt i avgjørelsen. Quisling mente at veien til det norske folk gikk gjennom den påvirkningen lærerne hadde på barn og unge. Derimot var det også sterke grunner for at lærerne ikke burde være den første yrkesgruppen man aksjonerte mot. Deres klare standpunkt *mot* nazifiseringsfremstøtene

⁷⁶ *Lov om nasjonal ungdomstjeneste*: 5.februar 1942 ble en lov om nasjonal ungdomstjeneste for alle norske gutter og piker mellom 10 og 18 år vedtatt. Her sto det at det nå var obligatorisk for denne gruppen å utføre ungdomstjenester i Nasjonal samlings ungdomsfylking. Loven ble aldri satt ut i praksis. (Store Norske Leksikon, *Ungdomstjeneste*, 2009)

⁷⁷ Dahl, Hjeltnes, et al. *Norsk krigsleksikon*, 260

⁷⁸ *Ibid.*, 260

⁷⁹ Wyller, *Nyordning og motstand*, 105-106

allerede fra begynnelsen av krigen, den organisatoriske- og ideologiske forberedelse til en konfrontasjon som var bygget opp, og den posisjon lærerne hadde i samfunnet gjorde dem til en farlig gruppe å havne i konfrontasjon med. Wyller viser også til at siden Quisling hadde problemer med å oppnå støtte i befolkningen uansett hvor han henvendte seg, kunne han like godt henvende seg der utbyttet kunne bli størst.⁸⁰ Orvar Sæthers uttalelser om de to nye lovene; det obligatoriske medlemskapet i Norges Lærersamband og Lov om ungdomsfylking (NSUF), på en pressekonferanse 8.februar 1942, ble av motstandsbevegelsen dagene i etterkant benyttet til å knytte de to omstridte lovene sammen. I Morgenbladet dagen etter pressekonferansen, 9.februar 1942, sto det:

NSUF hvori all norsk ungdom skal gjøre tjeneste, er oppbygd og organisert med henblikk på å nå et bestemt mål med ungdommen. Ved siden av denne organisasjon har altså Staten ønsket Norges Lærersamband, for at Staten kan nå sine mål med landets lærerkrefter, og derigjennom nå ungdommen, ikke bare på fritiden, men også på skolen.⁸¹

Denne fremstillingen, av at de to lovene hang sammen, ble av partiet forsøkt modifisert og korrigeret en rekke ganger i ettertid uten at dette lyktes. At lovene rent formelt sett ikke hørte sammen stemmer nok, men den politiske betydningen av dem sett i sammenheng er mer uklart. Plutselig oppfattet ikke bare lederne av lærerforeningene at politisk press ble lagt på lærernes virke som oppdragere av ungdommen, men nå konkluderte store deler av norske foreldre med at styresmaktene truet oppdragerrollen også i hjemmet.⁸² I uken mellom 7.februar og 14.februar foregikk det en rekke møter i Oslo der motparoler ble drøftet. Her var også representanter for andre yrkesgrupper til stede slik at en hovedlinje for én felles strategi kunne utformes.

Enighet var ikke umiddelbart til stede. Det var de som hevdet at tiden for en aksjon ennå ikke var inne. Foreløpig fantes bare visse lovbestemmelser. Først når undervisningstvang, innkallelse av ungdom til tjeneste, forsøk på politisk bruk av Lærersambandet og liknende overgrep forelå, først da ville man ha et konkret grunnlag for en protest, ble det argumentert.⁸³

⁸⁰ Wyller, *Nyordning og motstand*, 106

⁸¹ Morgenbladet 9.februar 1942 i Kvam, *Skolefronten*, 157

⁸² Wyller, *Nyordning og motstand*, 107

⁸³ *Ibid.*, 107

Likevel gikk det ikke lenge før en felles aksjonslinje ble godtatt blant deltakerne: Individuelle protester fra landets lærerstand var oppfattet som den eneste riktige reaksjonen. Den store utfordringen ble derfor hvordan en slik parole skulle utformes heller enn at en parole var det rette: Skulle parolen inneholde protester mot Norges Lærersamband, mot Ungdomsfylkingen, eller begge deler?⁸⁴ Resultatet ble, som sees ovenfor, at de to ble satt i sammenheng med hverandre som deler av ungdomsoppdragelsen. At parolen dermed var utformet slik at den både fikk en god politisk og en psykologisk effekt er Wyller helt klar på, men han poengterer også at den begynnende striden mellom stat og kirke hadde viktig betydning for utviklingen av konflikten. Det samme gjelder støtten skolelærerne fikk fra omtrent 150 universitetslærere.⁸⁵

1.3.2 20.februar-20.mars: Lærerstridens andre fase – Brenselsferie og skremselspropaganda

NS forventet ikke den massive motstanden som møtte opprettelsen av Norges Lærersamband, og hadde dermed heller ikke forberedt noen politiske skritt for å møte boikotten. Kirke- og Undervisningsminister Skancke forsøkte å gå til motangrep mot utmeldingene fra Sambandet gjennom å erklære disse som avskjedssøknader fra lærerstillingene. ”Lærere som ikke ønsket avskjed, fikk en frist til 1.mars med å meddele dette. Trusler ble hengt ved: avskjed ville bli gitt uten lønn eller pensjon, og arbeidstjeneste i Nord-Norge ble stilt i utsikt.”⁸⁶ Videre ble en rekke skolefolk arrestert, og lønnsutbetalingene til Oslo-lærerne som protesterte ble umiddelbart stanset.⁸⁷ Quisling hadde nå håp om at lærernes motstand kunne betegnes som en streik, ut fra sin viten om at tyskerne reagerte kontant og hardt dersom motstand ble oppfattet som streik. Imidlertid kom det ingen umiddelbar reaksjon fra lærerforeningene på motangrepet, så i håp om å skaffe seg en utsettelse erklærte departementet 20.februar én måneds brenselsferie ved alle landets skoler.⁸⁸ På det politiske bakrommet ble det i løpet av brenselsferien arbeidet hektisk med å finne andre metoder for å tøyle lærernes protester. Det ble tidlig klart at Quisling, og undervisningsminister Skancke, ikke hadde ytterligere sanksjoner å true lærerne med uten tysk støtte.

⁸⁴ Wyller, *Nyordning og motstand* 108

⁸⁵ Ibid., 109-110

⁸⁶ Ibid., 111

⁸⁷ Ibid., 111

⁸⁸ Ibid., 111-112

Denne konflikten – i sammenheng med den pågående konflikten med kirken – hadde nå fått et slikt omfang at den tyske okkupasjonsmakten ikke lenger kunne se dette utelukkende som et indre norsk anliggende. ”Norsk skole, sammen med den norske kirke, i åpen tross mot en tyskstøttet regjering i et tysk-okkupert land, var unektelig en sak av betydning for okkupasjonsmakten.”⁸⁹ Både Terboven og Quisling ønsket å slå ned lærernes motstand med makt, men det tyske sikkerhetspolitiet var splittet: Gestapo ønsket å bruke makt, mens Sicherheitsdienst var mer tilbakeholdende.

For å statuere eksempel ble enkelte lærere innkalt til arbeidstjeneste. Lærere i Trondheim og Strinda ble utkommandert til arbeidsleir på Østlandet. I april ble de sendt videre til fangeleiren Falstad. I Oslo ble 65 lærere innkalt til arbeidstjeneste av Sosialdepartementet og samlet på Uranienborg skole. Men ingen visste hva de skulle gjøre, og etter kort tid ble alle sammen sendt hjem igjen.⁹⁰

På tross av frykt for uro i befolkningen, muligheten for synkende støtte til Quisling, samt motvilje fra militære instanser, valgte Terboven å støtte Quislings ønske om aksjon mot lærerne.⁹¹ Denne linjen ble vedtatt og 16.mars fikk Quisling beskjed fra Skancke om at 1000 mann blant de aksjonerende lærerne ville bli innkalt til pliktarbeid i Nord-Norge etter avtale med Terboven.⁹² Hagemann viser til at Orvar Sæther samtidig med dette sendte ut telegrafbeskjed til fylkesførerene sine om at de skulle rapportere inn lærere som burde tas ut til arbeidstjeneste. Det ble nå sendt ut lister, også fra lokale NS-lag, om lærere som kunne være ”modne for jordarbeid” eller som ”trengte en liten ferie”.⁹³

1.3.3 20.mars-1.mai: Lærerstridens tredje fase – Lærerne arresteres

Hagemann viser i likhet med Wyller til at det til slutt var Terboven som avgjorde at massearrestasjonene av mannlige lærere skulle skje 20.mars 1942. Quislings manglende evne til å håndtere situasjonen endte dermed med arrestasjoner og straffarbeid, der de norske

⁸⁹ Wyller, *Nyordning og motstand* 112

⁹⁰ Hagemann, *Skolefolk*, 205

⁹¹ Wyller, *Nyordning og motstand*, 112-113

⁹² *Ibid.*, 112-113

⁹³ Hagemann, *Skolefolk*, 204

lærerne skulle kues gjennom bygging av "Festung Norwegen", det tyske festningsverket mot øst.⁹⁴

Den 20.mars fulgte så arrestasjonene – i alt ble over tusen lærere fengslet den dagen. Den systematiske brutalitet de ble utsatt for i ukene og månedene som fulgte, vitner om hvor konsekvent de tyske myndighetene nå gikk inn for å knekke motstanden deres. Resultatet ble bare en mer sammensveiset front og en plass i norsk historie for lærernes lidelsestid.⁹⁵

De forhåndsoppsatte listene over lærere som skulle arresteres ble nå sendt ut til Statspolitiet i byene, og lensmenn på bygda, over hele Norge. I etterkant av aksjonene sendte hvert distrikt inn lister over de arresterte lærerne i sitt område til Statspolitiet i Oslo. Brevet under viser også klart at ordren om arrestasjonene kom fra tyske Sipo:

Fra Fredrikstad Politimesterembete til Politidepartementet, Sjefen for Sikkerhetspolitiet, Oslo.

Vedlagt oversendes fortegnelse over 14 lærere og idagmorges efter ordre av den herværende tyske sikkerhetspoliti er arrestert og innsatt i Fredrikstad Hjelpfengsel i forbindelse med affæren Norges Lærersamband.

Jnr. 1416/42 A Signert: H. Kristoffersen

S. P. jnr. 1004 1942⁹⁶

Hagemann viser til at det er bortimot umulig å se klare kriterier for utvelgelse av de som skulle settes på listene. "Noen hadde lenge vært i unåde hos NS, andre hadde ikke markert seg som spesielt pågående. Enkelte av dem som ble plukket ut, hadde overhodet ikke hatt noe med sambandet å gjøre."⁹⁷ Arrestasjonene ble igangsatt om natten, og tidlig om morgenen fredag 20.mars. Politi eller lensmann vekket opp hundrevis av familier basert på de forhåndsutsendte listene. Lærerne ble bedt om å kle seg raskt, pakke ned klær, sko og sengetøy for deretter å følge med ut i bilen som ventet. Dette gjorde seg likevel ikke gjeldende overalt. I følge Hagemann ble det i Hønefoss først ble avholdt et møte mellom politimesteren og rektorene ved den høyere skolen og ved folkeskolen, der de drøftet saken. Her fikk lærerne holde et møte der de selv plukket ut de kandidatene med sterkest helse til å reise, samt at flere lærere fra nabokommunen meldte seg som frivillige for å spare de

⁹⁴ Hagemann, *Skolefolk*, 205

⁹⁵ Wyller, *Nyordning og motstand*, 113

⁹⁶ RA: Politidepartementet, Statspolitiet/Statspolitivdelingen. Serie: F- Sakarkiv ordnet etter emne. Innhold: Arresterte og avsatte lærere 1942. Læreraksjonene A-Ø 1942. F – L0071 – Mappe F

⁹⁷ Hagemann, *Skolefolk*, 205

svakeste fra listene. I tillegg gikk politiet med på at arrestasjonene ble utsatt to dager slik at avgangselevne kunne få forhåndskarakterer før lærerne reiste.⁹⁸

Om lag 500 av de ca. 1100 arresterte, mannlige lærerne ble sendt til Kirkenes med kystbåten ”Skjerstad” i april, og i mai fulgte 147 lærere etter til tvangsarbeid i Varanger.⁹⁹ Fire dager etter 20.mars ble det sendt ut nok en parole fra Skolefronten som gjorde det helt klart at lærernes motstand mot Sambandet ikke hadde endret seg. Det ble også poengtert at lærerne ikke streiket, og at de ønsket å gjenoppta undervisningen så raskt som mulig. Hageman viser til at elevene enkelte steder i Norge fikk tilnærmet vanlig undervisning igjen allerede 9.april, og at dette etter hvert spredte seg til hele landet. ”Over alt startet lærerne den første timen etter brenselsferien med å lese opp en erklæring hvor de slo fast at å gjenoppta skolearbeidet ikke innebar at de aksepterte medlemskap i Lærersambandet eller den politiske nyordning.”¹⁰⁰

1.3.4 Lærerne i fangenskap – opphold på Jørstadmoen og i Kirkenes

På tross av at brenselsferien var ment til for å gi NS og den tyske overkommandoen ekstra tid til å håndtere problemet med lærerne fremstår aksjonene flere steder i Norge som kaotisk og lite planlagt. I likhet med Hagemann – som viser til at de 65 arresterte lærerne som ble samlet på Uranienborg skole raskt ble sendt hjem igjen – viser utdrag fra lektor Haakon Holmboes private notater at forflytningen av lærere til Jørstadmoen leir fremsto som lite planlagt.

Avreisen til Jørstadmoen fra fengslene synes å ha vært noe forhastet. Ved framkomsten var nemlig ikke noe gjort istand til å ta imot gjestene. (...) leiren var helt tom, ingen vakter var kommet, og de første bussene med lærere måtte henvende seg i den Wermachtleiren som lå like ved, for å få folk der til å ta seg av passasjerene.¹⁰¹

Videre hevder Holmboe at det fremsto som om at Wermachtsoldatene ikke var udelt begeistret for å måtte ta på seg arbeidet med de lærerne som ankom allerede mandag 30.mars.

⁹⁸ Hagemann, *Skolefolk*, 205

⁹⁹ Dahl, Hjeltnes, et al. *Norsk krigsleksikon*, 260

¹⁰⁰ Hagemann, *Skolefolk*, 206

¹⁰¹ Norges Hjemmefrontmuseum, *Ankomsten til Jørstadmoen*. Manuskript til boka ”Kirkenesferda”. Haakon Holmboe. Beretninger og andre historiske kilder. Arkivmateriale. NHM boks 241. Ukjent årstall

”Etter noen tid kom en kaptein fra Wermacht og inspiserte forholdene. Han gjorde nærmest undskyldning for ”hotellets” dårlige forfatning.”¹⁰² Oppholdet på Jørstadmoen innebar nedverdige forhold for lærerne som dårlig mat, dårlige boforhold, lite verdige toalettforhold, og lite hyggelige vakter. Videre hevder Holmboe at lærerne var i tvil om hensikten med oppholdet i leiren, og at det tidlig blir klart for de første ankomne at det var flere arresterte lærere i vente. Onsdag 1.april ankom resten av lærerne – om lag 500 fra Grini – som var fraktet med tog den lange veien til Fåberg og som deretter hadde marsjert til Jørstadmoen. Lærerne møtte tungt fysisk arbeid i leiren, og det var ingen mangel på fysisk avstraffelse.¹⁰³ ”Nykommerne forteller om erfaringene fra Grini, om agitasjon fra Stormfyrsten og krav om underskrift. Det bekrefter den oppfatningen noen har hevdet at det nok ikke er ”samfunnsnyttig arbeid” vi er samlet til, men ganske enkelt terror.”¹⁰⁴ I løpet av oppholdet i leiren på Jørstadmoen var det enkelte lærere som ga opp motstanden, og signerte erklæringen som gjorde at de kunne reise hjem igjen. Mange var redde for å bli sendt videre til Tyskland dersom de ikke signerte, men møtte likevel liten forståelse fra sine leirkamerater da de etter om lag 10 dager i leiren velger å undertegne erklæringene og deretter får reise hjem.

Det blir i alt en 17-18 stykker som drar denne dagen. De aller fleste er fra de yngre årsklassene. Ingen av dem gamle. Hva kan grunnen være. Er det fordi de yngste har hatt en hardere behandling, striere eksistens? Skjønt forholdsvis skulle en tro, det de eldre har måttet gå igjennom, må ha vært like hardt for dem. Eller er det at de eldre har mer klart for seg hva det er for verdier kampen står om?¹⁰⁵

Etter hvert begynner ryktene i leiren å gå om at lærerne skal transporteres vekk – og en rekke stedsnavn dukker opp. Flere av lærerne fra Oslo forsøker å holde moralen oppe; det er viktig å beholde motstanden selv om de sendes så langt som til Dovre – men det er få som forventer at de skal sendes til Kirkenes. Det er 500 fanger skal transporteres videre til Kirkenes, og legen i leiren får beskjed om å plukke ut de 144 svakeste av fangene. Etter 10 dager i leiren på Jørstadmoen – lørdag 11.april 1942 – er 144 av de opprinnelige fangene foreløpig tatt ut av leiren på grunn av sin tilstand, 41 har forlatt leiren frivillig gjennom å ha signert

¹⁰² NHM, *Ankomsten til Jørstadmoen*. Boks 241

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Ibid.

erklæringene, og klokken 00.30 om natten marsjerer 499 lærere ut av porten med Kirkenes som neste oppholdssted.¹⁰⁶

Ferden til Kirkenes er skildret av flere, blant annet en øyenvitneskildring av ferden fra en anonym lærer i et dokument som befinner seg i Hjemmefrontmuseets arkiver. Læreren – som selv hevder at beretningen er ”ganske nøktern” – skildrer en ferd der fangene ble stuet sammen i små togvogner og senere under dekk i båten ”Skjærstad” fra Trondheim på veien mot Kirkenes. På den kalde ferden blir mange syke, blant annet av magesyke, flere hadde nervøse sammenbrudd og det er lite mat og vann. Ved flere av stoppene møter det opp leger, blant annet på Dombås og Støren, men de må som regel gå uten å ha fått se til lærerne. Først i Trondheim – tirsdag 14.april – fikk Røde kors slippe inne med mat og NS-lege Rian fikk se til fangene. Skipet ankom Kirkenes 28.april 1942 – etter en forferdig ferd på 17 dager – og fangene marsjerte de siste 10 kilometer til Elvenes leir der de ble internert før avmarsj til ferdens endelige mål: en tidligere russerleir i Kirkenes. I leiren begynner straffarbeidet med lossing av krigsmateriell, bensinlossing og arbeid på flyplassen. Lærerne arbeider i 3 skift, der hvert av skiftene varierer mellom 8 og 11 timer. Fremdeles sørger dårlig mat for at en rekke av lærerne er preget av sykdom, særlig magesyke, og siden de fleste har liten eller ingen erfaring med kroppsarbeid, er mange svært medtatt. Det eneste dødsfallet ved leiroppholdet er da en lærer fra Tjølling faller ned i et av lasterommene og dør av skadene 12.mai 1942. Det er få alvorlige skader, men flere eksempler på ødelagte fingre, betennelser, sår og liknende. Læreren bak skildringen roser lokalbefolkningen som viser stor offervilje og sympati med de fengslede lærerne.¹⁰⁷ Skildringen til den anonyme læreren understøttes av beretningene til lærerne Arne Okkenhaug¹⁰⁸ og Kåre Norum^{109 110}.

¹⁰⁶ NHM, *Ankomsten til Jørstadmoen*. Boks 241

¹⁰⁷ Norges Hjemmefrontmuseum, *Beretning om de 500's ferd fra Jørstadmoen til Kirkenes*.

Ukjent forfatter. Materiale angående skolen. Arkivmateriale. NHM boks 59. Ukjent årstall

¹⁰⁸ Okkenhaug, Arne (1911-75). Lærer knyttet til skolekastingen i NRK. Sentral i organiseringen av lærerfronten. Måtte reise fra landet mot slutten av 1942. Deltok på viktige møter mellom sivil og militær ledelse i Stockholm samme høst. (Dahl, Hjeltnes, et al., *Norsk krigsleksikon*, 315)

¹⁰⁹ Nordum, Kåre (1907-81). Lærer og medlem av Koordinasjonskomiteen (KK) helt fra begynnelsen. Norum deltok på lærernes aksjonsmøte 14.2.1942 og var med på å utforme parolen om protest mot Lærersambandet. Han ble arrestert 20.3.1942 og sendt nordover med *Skjerstad* til tvangsarbeid i Kirkenes frem til høsten s.å. (Dahl, Hjeltnes, et al., *Norsk krigsleksikon*, 304)

¹¹⁰ Norges Hjemmefrontmuseum, *En kamp for sannhet og rett*. Skolestriden i Norge. Arne Okkenhaug. Materiale ang. skolen. Arkivmateriale. NHM boks 5. 1942.

1.3.5 Lærersambandet blir erklært ikke-politisk – Lærerstriden finner sin foreløpige løsning

I etterkant av massearrestasjonene i mars 1942 ble det etablert en fast illegal organisasjon for lærerne under ledelse av Einar Høigård. De illegale aksjonsgruppene kunne nå i større grad forholde seg til den samlede ledelsen i Skolefronten. Spørsmålet blant lærerne var nå hvorvidt en skulle opprettholde motstanden mot Lærersambandet, tross arrestasjonene, slik ledelsen i Skolefronten mente.¹¹¹ Kvam hevder at Høigård mente at Quisling ikke hadde klar støtte hos tyskerne for sin aggressive politikk i læresaken, og at dette kunne brukes for å svekke hans posisjon.¹¹²

Ikke alle tyskere er begeistret over å utføre bøddeltjeneste for Quisling med hele verden som tilskuere. Men kan NS overbevise tyskerne om at terroren fører fram når det gjelder å få lærerne inn i sambandet, da vil vi med en gang få tusen nye arrestasjoner. Det sikreste middel mot øket terror er derfor å holde stand.¹¹³

Rundskrivet som Skancke og departementet sendte ut 25.april 1942, der departementet opphever de tidligere betingelsene for lærerarbeid, viser klart at Skolefronten hadde nådd frem med sin sak.¹¹⁴ Etter 25.april ble det ikke lenger fremsatt krav om skriftlige erklæringer fra lærerne som bekreftet lojalitet til nyordningen, i stedet var alle lærere nå å regne som medlemmer av Norges Lærersamband – i kraft av sine lærerstillinger – og departementet gav opp å få lærere til å trekke tilbake utmeldingene av Sambandet som inntil da hadde vært en forutsetning for å få arbeide som lærer.¹¹⁵ Videre viser Kvam til at lærerne gjennom å godkjenne dette kunne tre inn i stillingene sine igjen fra 1.mai 1942, og at lønn ville utbetales igjen fra denne dato.¹¹⁶

Høigård mente at departementet med dette rundskrivet i praksis hadde opphevet sine ”masseavskjedigelser av lærerne”. Han mente rundskrivet kunne forstås som en konsekvens av at myndighetenes utdanningspolitikk ikke hadde vunnet frem.¹¹⁷

¹¹¹ Kvam, *Skolefronten*, 172-174

¹¹² *Ibid.*, 174

¹¹³ *Ibid.*, 174

¹¹⁴ *Ibid.*, 174-175

¹¹⁵ *Ibid.*, 175

¹¹⁶ *Ibid.*, 175

¹¹⁷ *Ibid.*, 175

Høigård hevdet på tross av dette at lærerne *ikke* automatisk kunne regnes som medlemmer av Norsk Lærersamband utelukkende basert på sitt virke som lærer i Norge, særlig siden utmeldingene fra Sambandet fremdeles var inne hos departementet. Likevel mente han at lærerne kunne gjenoppta sin undervisning, etter å ha gjort det svært tydelig at betingelsene for dette ikke var endret: lærerne ville fremdeles ikke være redskaper i nazifiseringsprosessen av norsk ungdom.¹¹⁸ Denne linjen var det derimot ikke enighet om innad i ledelsen i Skolefronten, der flere fryktet at dersom lærerne gjenopptok undervisningen ble det uklart om det var lærerne eller NS som hadde vunnet i konflikten. Drøfting om dette til tross; de kom til enighet i ledelsen om at lærerne kunne gjenoppta sine stillinger, ut fra Høigårds premisser.¹¹⁹ Flere folkeskoler og høyere skoler hadde imidlertid vanskeligheter med å starte undervisning igjen i mai/juni som følge av at lærerne var arrestert. Antallet som i mai 1942 var i tysk arbeidstjeneste i Kirkenes, eller internert ved Grini, Bredtvet og i Åkebergveien, er noe uklart. Kvam hevder det grovt kan anslås til ca. 700 i Kirkenes, 100-150 på Grini, 15 på Bredtvet og minst 5 kvinnelige lærere i Åkebergveien i Oslo.¹²⁰ Antallet som ble løslatt i forkant av skolestart høsten 1942 er også noe uklart. Lærerne returnerte til undervisningen – og brukte den utsendte parolen fra Skolefronten til å gjøre elever og foreldre oppmerksomme på at de ikke hadde endret standpunkt i konflikten selv om de nå gjenopptok undervisningen. Den 15.mai 1942 ble det også sendt ut et hemmelig partiskriv fra NS, i samråd med departementet, til alle lagførere i Oslo der det kom klart frem at departementet ønsket å unngå provokasjon fra Norges Lærersamband og NS slik at skolene kom i gang igjen. Dette var nå så viktig at kravene til lærerne falt bort.¹²¹

Den 5. august samme år fikk lærere med dårlig helse beskjed om at de snart ville bli sendt hjem, og den 29.augst fikk om lag 160 lærere returnere hjem. De ble i forkant av hjemreisen bedt om å signere en erklæring der de sa seg villige til å stå som medlemmer i Lærersambandet, og at de godtok forpliktelsene til læreryrket fastsatt av NS. Flesteparten valgte å signere, og Kvam viser til at dette var støttet av medfangene basert på to forhold: Lærersambandet var ikke lengre noen reell trussel, det var nå redusert til en marginal organisasjon som nærmest utelukkende eksisterte ”på papiret”: Kampen om skolen var

¹¹⁸ Kvam, *Skolefronten*, 176

¹¹⁹ *Ibid.*, 176

¹²⁰ *Ibid.*, 179

¹²¹ *Ibid.*, 181

allerede over. I tillegg var erklæringene påtvunget signert av syke mennesker, og derfor var lærerne verken moralsk- eller juridisk bundet av dem.¹²² Den siste gruppen lærere forlot Kirkenes 4.november 1942, og da uten å signere noen form for erklæring. Slaget om skolen var i praksis vunnet av lærerne.¹²³

På tross av at lærerne ble sendt hjem fra Kirkenes – og dermed anså kampen om skolen for vunnet – fortsatte lokale NS-medlemmer flere steder i landet å presse frem oppsigelser av lærere som ikke var medlem av partiet. Jorun Sem Fure viser til at det på Skotfoss i Telemark ble vedtatt å avsette flere lærere til fordel for politisk lojale lærere, men at det skulle vise seg å bli vanskelig å anskaffe erstatningslærere som både var faglig kompetente og personlig egnede for stillingene.

Etter flere skandaleansettelser av personer som var uegnet, ble skolen i lange perioder holdt stengt. Lokalt innsatte skolebyråkrater utsatte enkeltlærere for sanksjoner og trusler om lønnstrekk og med oppsigelser, forflytninger, utkastelse av tjenesteleilighet og nekting av pensjonsopptjening.¹²⁴

Sem Fure viser videre til at som følge av denne terroriseringen av lærere som nektet å melde seg inn i partiet, fulgte det illegale nettverket i Skien opp enkeltsakene og organiserte en form for juridisk rådgivning for de berørte.¹²⁵

1.4 ”På den andre siden” – lærerne som støttet NS

1.4.1 Hvorfor noen valgte å stå utenfor – Lærere som medlemmer av NS

Det var også enkelte lærere som valgte å stå utenfor, eller på den andre siden, i lærernes konflikt med Nasjonal Samling og departementet. Det er rimelig å anta at de som meldte seg inn i NS i forkant av 9.april 1940 gjorde dette av ideologiske årsaker. Det er motivasjonen bak innmeldingene *etter* 9.april – altså etter den tyske okkupasjonen og NS’ forsøk på omfattende nazifisering av det norske samfunn – som er interessant for denne oppgaven.

¹²² Kvam, *Skolefronten*, 183

¹²³ *Ibid.*, 184

¹²⁴ Fure, Jorun Sem. *Unntaksår – Telemark i krig*, bind 3, red. Olav Rovde og Invar Skobba *Telemarks historie etter 1905*, Bergen: Fagbokforlaget, 2014: 222

¹²⁵ *Ibid.*, 222

Som andre offentlige tjenestemenn var lærerne overrepresentert i Nasjonal Samling sammenliknet med befolkningen som helhet. Til sammen var det i overkant av 500 folkeskolelærere som var medlemmer av NS i et kortere eller lengre tidsrom under krigen.¹²⁶

Hagemann hevder at flere lærere som var medlemmer i NS ikke var tilhengere av Lærersambandet, eller av den påfølgende massearrestasjonene av lærerne.¹²⁷ Lojalitet og vennskap med kollegaer veide nok for mange tyngre enn den ideologiske overbevisningen i nettopp denne saken. Mange var også engstelige for konsekvensene av å motsette seg medlemskap i Lærersambandet da dette ble obligatorisk.¹²⁸ I tillegg fantes det selvsagt enkelte som så på det politiske skiftet som en mulighet til å endre sin egen situasjon enten i form av en annen stilling, eller en forfremmelse.¹²⁹ På tross av press om innmelding i det nyopprettede Lærersambandet hevder Hagemann at det ikke var spesielt vanlig med tvangsinnmeldinger i NS, og at de enkelte episodene der dette gjorde seg gjeldende, som på Romerike høsten 1940, bidro til større motstand mot partiet.¹³⁰

Dahl, Hagtvet og Hjeltnes drøfter hvorvidt det er noen sammenheng mellom tidspunkt for innmelding i NS og yrke.¹³¹ Medlemstallene for NS ved krigsutbruddet 9.april 1940 var 2691, og fra april til september 1940 meldte ytterligere 6049 personer seg inn i partiet. Derfra og ut krigsåret 1940 meldte hele 15.983 personer seg inn i NS, både av ideologiske, men nok også av opportunistiske årsaker. Også politisk press må regnes med som en viktig årsak til den massive medlemsøkningen i 1940.¹³² De som var innmeldt i partiet før krigsutbruddet i 1940 tilhørte i stor grad såkalt høystatusyrker som forretningsmenn, funksjonærer, ingeniører/teknikere, ledende offentlige tjenestemenn (blant annet lærere) og andre med høyere utdannelse. Arbeidere og andre fra såkalte lavstatusyrker kommer i liten grad med før mot slutten av krigen.¹³³ Unntaket til dette er polititjenestemenn som kort tid etter 9.april ble utsatt for et veldig press for å melde seg inn i partiet. Selv om det var mange i politiet som meldte seg inn i partiet, var det også denne yrkesgruppen som hadde størst

¹²⁶ Hagemann, *Skolefolk*, 211

¹²⁷ *Ibid.*, 211

¹²⁸ *Ibid.*, 211

¹²⁹ *Ibid.*, 211

¹³⁰ *Ibid.*, 212

¹³¹ Dahl, Hagtvedt og Hjeltnes, *Den norske nasjonalsosialismen*, 169

¹³² *Ibid.*, 145,169

¹³³ *Ibid.*, 173-174

utmeldingsfrekvens.¹³⁴ Det interessante i disse tallene er i midlertid at lærerne, som yrkesgruppe, var blant de *første* til å melde seg *ut* igjen av partiet.

I alt 8 371 medlemmer av partiet meldte seg ut i løpet av krigen. Det er 15,3 % av det totale antall registrerte medlemmer. [...] Yrkesmessig er det som sagt gruppen polititjenestemenn som har høyest frekvens utmeldinger. Også fra lærer-gruppen er utmeldingsandelen høy, og det samme gjelder for private funksjonærer, akademikere i frie yrker, kunstnere og selvstendige forretningsmenn.¹³⁵

Det kan konkluderes med at den politiske retningen NS valgte utover okkupasjonen etter 1940 appellerte i liten- eller mindre grad til lærerne som gruppe og at dette førte til utmeldinger fra partiet fra denne yrkesgruppen allerede fra 1941-42. Derimot hadde partiets politikk den motsatte virkning på en rekke andre yrkesgrupper – de såkalte lavstatusyrkene – som dermed valgte å slutte seg til partiet mot slutten av okkupasjonen. Hvilke politiske beslutninger som førte til de varierende meningene om partiet blir det ikke mulighet til å gå inn på her, men lærerstriden og lov om ungdomstjeneste var nok for mange lærere det endelige nådestøtet. I tillegg må det tas i betraktning at mange som meldte seg inn av opportunistiske årsaker etter 9.april 1940 muligens valgte å revurdere sitt medlemskap etter at den tyske krigslykken gjorde helomvending på øst-fronten i 1942.

1.4.2 Tilhengerne av lærersambandet

Motstanden mot det obligatoriske medlemskapet i Norges Lærersamband var ikke total; det var om lag 1200 som valgte å melde seg inn.¹³⁶ Dette tilsvarer ca. 8,5 % av lærerne i Norge i 1942. I rettsoppgjøret i kjølevannet av frigjøringen var det sterk uenighet om hva som skulle skje med de lærerne som hadde valgt å melde seg inn i Sambandet. Mens Kirke- og Undervisningsdepartementet mente at passivt medlemskap i nazifiserte yrkesorganisasjoner ikke kvalifiserte til straff, var Lærerlaget sterkt uenig og mente at ”Sambandslærerne” burde straffes. Denne gruppen ble aldri dømt, men mange opplevde likevel å bli suspendert fra stillingene sine ute i distriktene.¹³⁷ Hagemann hevder at da Tysklands krigslykke snudde i 1942 ønsket mange, deriblant en del lærere, å melde seg ut av NS. Dette skulle i midlertid

¹³⁴ Dahl, Hagtvedt og Hjeltnes, *Den norske nasjonalsosialismen* 176

¹³⁵ *Ibid.*, 175-176

¹³⁶ Dahl, et al., *Norsk krigsleksikon*, 259

¹³⁷ *Ibid.*, 259

vise seg å ikke være like enkelt som å melde seg inn, og i 1943 ble det lovfestet at offentlige funksjonærer som meldte seg ut av partiet skulle gis avskjed. Dette førte til at flere valgte å trekke sine utmeldinger, men den stadig økende lærermangelen gjorde det vanskelig å avskjedige alle lærere som hadde ombestemt seg med tanke på medlemskap.¹³⁸ ”Etter enkelte tilfeller med utmeldinger slo departementet fast at lærere etter særskilt søknad kunne få fortsette i arbeidet under løfte om et positivt arbeid for Lærersambandet.”¹³⁹

Hagemann viser til at det var mange NS-lærere som ble utsatt for hardt sosialt press på grunn av medlemskapet i partiet. Flere opplevde at ikke bare de selv, men også familiene ble fryst ut av lokalsamfunnet gjennom krigsårene. Ved krigens slutt ble de lærerne som hadde vært medlemmer i NS, eller som hadde ”vist svikt i den nasjonale holdningen”, avsatt fra stillingene sine på midlertidig eller permanent grunnlag. Det ble reist tiltale mot alle NS-medlemmer, men noen ble frikjent fra straff. De fleste fikk korte fengselsstraffer eller ble ilagt bøter, og i tillegg til rettsoppgjøret ønsket de gjenopprettede lærerorganisasjonen sitt eget oppgjør med lærerne som valgte gal side under okkupasjonen¹⁴⁰. Likevel var det den sosiale stigmatiseringen i samfunnet, mot både NS-medlemmer, medlemmer av Lærersambandet og deres familier, som mange opplevde som spesielt vanskelig i etterkrigstiden.

I konflikten mellom NS, den tyske okkupasjonsmakten og lærerne om hva slags ansvar for barn og unges oppdragelse den norske skolen skulle ha, er det liten tvil om at lærerne gikk seirende ut. Likevel skulle det vise seg at kampen om skolen også avslørte hvilken rolle norsk politi spilte under okkupasjonen – og dette ble enda klarere under aksjonene mot jødene senere i 1942. På tross av at Kirke- og Undervisningsdepartementet var styrt av Kommissarischer Staatsrat Ragnar Skancke – som med dette var en av Quislings ”statsråder” – var ikke departementet som helhet fullstendig nazifisert. Dette viser at en rekke byråkrater bidro med sin manglende motstand til at arrestasjonene av lærerne kunne skje. Likevel viste arrestasjonene at motstanden i den norske befolkningen mot aksjoner rettet mot denne yrkesgruppen var stor, og at dette – i kombinasjon med en samlet front – var avgjørende for det utfallet tiltakene fikk.

¹³⁸ Hagemann, *Skolefolk*, 213

¹³⁹ *Ibid.*, 213

¹⁴⁰ *Ibid.*, 215

I krigens kjølevann opplevde lærere som hadde valgt ”feil” side i denne konflikten at de ble avskjediget fra stillingene sine i skolen, hetset av kolleger og fryst ut av lokalsamfunnene. Lærerlaget krevde straff for ”sambandslærerne” – slik mange av NS-medlemmene fikk – men dette fikk de ikke gjennomslag for. Det ble heller ingen konsekvenser i ettertid for byråkrater på lavere nivå og en rekke av polititjenestemennene som hadde gjort aksjonene mulig.

1.5 Jødene i Norge – en integrert del av samfunnet?

1.5.1 Jødene i Norge – 1914-1933: Antisemittisme og fremmedfrykt

Per Ole Johansen hevder at det i forbindelse med utbruddet av første verdenskrig i 1914, og ytterligere utover krigsårene 1915-1916, var stor frykt for en massiv innvandringsbølge til Norge fra østeuropeiske land som Russland og Polen.¹⁴¹

Under første verdenskrig ga en rekke norske aviser uttrykk for en stigende antisemittisme (...) En del av embetsmennene så heller ikke med velvilje på utsiktene for jødisk innvandring fra Øst-Europa. ”La oss ikke glemme, at Norge er for nordmændene”, skrev Aftenposten i 1914.¹⁴²

Våren 1916 mottok Statsråd Konow et brev fra en slektning i København der han advares mot konsekvensene av stor innvandring fra disse områdene, og særlig hvilke negative konsekvenser jødisk innvandring ville føre med seg.¹⁴³ Johansen hevder videre at dette brevet ble oversendt Justisdepartementet som allerede i 1915 vurderte det juridiske grunnlaget for å hindre innvandring av sigøynere og tatere til Norge. Konklusjonen ble at det ikke var behov for en endring av lovverket, men at kontrollen ved grensen måtte bedres. I den sammenheng ble det også drøftet hvorvidt de norske myndighetene skulle møte den mulige *jødiske* innvandringen på samme måte, siden den var forventet å kunne bli av en mer omfattende karakter. Det at emigrantene fra øst var jøder var, i følge Johansen, ikke relevant for saken, det var det potensielt store antallet som krevde en prinsipiell avklaring.¹⁴⁴

¹⁴¹ Johansen, Per Ole. *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914-1943*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1984: 17

¹⁴² *Ibid.*, 17

¹⁴³ *Ibid.*, 17-18

¹⁴⁴ *Ibid.*, 18

Fremmedkontrollen ble bygget ut i kjølevannet av diskusjonen om innvandringen fra Øst-Europa under krigen, men det var mange som mente at dette ikke var tilstrekkelig. Igjen var avisene, deriblant Aftenposten, raskt ute med saker der kriminelle jøder fikk mye større oppmerksomhet enn andre kriminelle immigranter. Johansen hevder at tidsskriftet til det jødiske ungdomsforbundet i Norge, "Israeliten", forsøkte å ta opp norske myndigheters vilkårlige behandling av jødiske emigranter, men at de i realiteten følte seg helt maktesløse. Også tidsskriftet "Jødisk Tidende" beklaget at norske aviser skrev så ensidig negativt om jødene.¹⁴⁵

I kjølevannet av revolusjonene i Russland, i 1905 og 1917, ble også frykten for at de russiske jødene som ønsket å emigrere til Norge skulle bringe med seg et bolsjevikisk tankesett som ville bidra til å undergrave det borgerlige og kristne, norske samfunnet.¹⁴⁶ Denne fremmedfrykten ble ytterligere forsterket da Oslo i juli 1924 fikk besøk av 450 jøder, i følge Aftenposten "kommunistjøder", fra Sentral-Europa som politiet ikke hadde innvilget innreise for. På tross av at de allerede etter en dag med møter med de norske arbeiderorganisasjonene reiste videre, valgte Aftenposten å publisere sine mistanker om at noen var blitt igjen i Oslo.¹⁴⁷ Pressen, med Aftenposten i spissen, valgte ved en rekke nyhetssaker der "bolsjevijkjøder" var representert å trykke både navn og utseende på de enkelte jødene, samt å harselere med både riktig og uriktig informasjon vedrørende saken i ettertid.

Den 5. januar 1925 trykket Aftenposten et lengere utdrag fra amerikaneren Henry Ford sin antisemittiske bok "The International Jew" (utgitt fra 1920-1922) der det ble hevdet at "jødebolsjevikerne" i USA var like ille som de i Russland. Fords grunntese var i utgangspunktet lik den som ofte går igjen i antisemittismen om at jødisk storkapital og jødisk bolsjevisme var to sider av samme sak.¹⁴⁸ Johansen viser til at bolsjevikstempelet ble flittig brukt som politisk virkemiddel, både mot utenlandske, så vel som hjemlige organisasjoner og bevegelser. Det Norske Arbeiderparti var blant de organisasjonene som fra begynnelsen på 1920-tallet ble omtalt som både bolsjeviker og som unorske. "Ved å anklage opposisjonen for å være ledet utenfra, infisert av noe unasjonalt – ble opposisjonelle forsøkt fratatt politisk berettigelse. Derfra kunne veien være kort til å bekjempe de opposisjonelle med andre midler

¹⁴⁵ Johansen, *Oss selv nærmest*, 19

¹⁴⁶ *Ibid.*, 45

¹⁴⁷ *Ibid.*, 45-46

¹⁴⁸ *Ibid.*, 46-47

enn de demokratiske.”¹⁴⁹ Videre hevder Johansen at benevnelser som ”Bolsjevikkjøden”, ”Moskvajøden” eller bare ”bolsjevik” ble brukt flittig for å stemple den norske arbeiderbevegelsen som fremmed for norsk kultur utover 1920-tallet, og til dels på begynnelsen av 1930-tallet.¹⁵⁰

Jødene fikk flere av disse stempene i mellomkrigstiden, og ble dermed tildelt flere roller som syndebukk. Jøden er kapitalist, bolsjevik eller begge deler samtidig. På denne måten vil ”alle” lag i samfunnet kunne hate jøden. Johansen viser til at dette var det internasjonale bildet på antisemittisme i mellomkrigstiden, og dette ikke fikk så ekstreme utslag i Norge som i de mest antisemittistiske land i Europa. Likevel er det viktig å merke seg at det ikke utelukkende var nazistene, og forløperne til denne ideologiske retningen, som beskylte jødene for mange av problemene i samfunnet.¹⁵¹ Johansen påpeker også at selv om det i ettertid er enkelt å vise til klare antisemittiske holdninger – blant annet i norske aviser – i mellomkrigstiden, ble Norge av mange østeuropeiske jøder sett på som et trygt og åpent samfunn. Jøder i Norge ble ikke – i motsetning til tatere og sigøynere – fratatt noen rettigheter i fredstid, og som følge av lang botid i Norge fikk en rekke jøder endelig norsk statsborgerskap på 1930-tallet. ”Embetsverk og offentlighet gikk altså inn i krigen med en blandet balast, antisemittisk grums og rettsstatstenkning.”¹⁵² Videre påpeker Johansen at forholdet mellom jøder og det norske samfunnet også under okkupasjonen fortsatte å være et langt mer sammensatt bilde der en rekke nordmenn – deriblant politifolk og andre statsansatte – hjalp jødiske flyktninger eller overleverte dem til de tyske myndighetene.¹⁵³

1.5.2 Nei til jødiske flyktninger - Jødernes stilling i Norge fra 1933-1940

”I april 1940 bodde det ca. 2100 jøder i Norge. Ca. 400 av disse var flyktninger fra Tyskland, Østerrike og Tsjekkoslovakia. Den jødiske minoriteten i Norge utgjorde under 0,8 promille av den norske befolkning.”¹⁵⁴ Norge hadde den minste jødiske befolkningsgruppen av alle de landene Tyskland okkuperte i Europa, men ble likevel – med visse reservasjoner – inkludert i

¹⁴⁹ Johansen, *Oss selv nærmest*, 48

¹⁵⁰ *Ibid.*, 48

¹⁵¹ *Ibid.*, 49

¹⁵² Johansen, Per Ole. «I fokant av jødeforfølgelser» I *På siden av rettsoppgjøret*, redigert av Per Ole Johansen, 19-45. Oslo: Unipub, 2006: 42

¹⁵³ *Ibid.*, 42-43

¹⁵⁴ Bruland, Bjarte. «Det norske Holocaust. Forsøket på å tillintetgjøre de norske jødene.» *Temahefte nr 7*. Oslo: HL-senteret, 2008:7

planen om ”Den endelige løsningen av jødespørsmålet” etter Wannsee-konferansen i januar 1942.¹⁵⁵ I kjølevannet av NSDAPs maktovertakelse i Tyskland i 1933 bekjentgjorde partiet på partidagen 15. september 1935 svært jødefiendtlige lover og tilsidesatte sivile rettigheter for jøder, de senere omtalte ”Nürnberglovene”. Med dette ble jødene utestengt fra tysk statsborgerskap, og det ble forbudt med ekteskap mellom jøder og ikke-jøder.¹⁵⁶ Jødiske butikker ble boikottet og jøder ble utestengt fra stillinger og embeter. Antisemittismen ble nå opphøyet til en statsdoktrine og preget i stigende grad landets politikk. I løpet av 1933 flyktet over 50.000 mennesker fra Tyskland, størsteparten var jøder.¹⁵⁷ ”Utsikten for en enorm flukt fra Tyskland, eller ”invasjon” som det het i datidens terminologi – ble møtt med reservasjon på ledende politisk hold i de europeiske land.”¹⁵⁸ Johansen hevder at konsekvensen av denne politikken var at jødene møtte stengte grenser rundt om i Europa, og dermed sto alene i forsøket på å forlate Tyskland.

I følge Johansen sendte det norske Utenriksdepartementet – visstnok etter utenriksminister Mowinckels initiativ – et brev til den norske legasjonen i Berlin der det kom fram at det som følge av arbeidsledighet og nåværende økonomiske forhold i Norge var lite ønskelig å ta imot tyske borgere som ønsket å forlate Tyskland.¹⁵⁹ Per Kristian Sebak viser til at jødene som hadde kommet til Bergen før slutten av 1930-tallet, nesten uten unntak, må regnes som arbeidsinnvandrere. I likhet med de nordmenn som reiste til USA på samme tid hadde de forhåpninger om arbeid og bedre økonomiske kår.¹⁶⁰

Dette bildet av jødiske innvandrere skulle endre seg dramatisk i løpet av 1930-årene. De fleste jødene som kom til Norge og Bergen på denne tiden, følte seg forfulgt – og ofte at livet deres stod i fare. Av norske myndigheter ble de kategorisert som ”politiske flyktninger” – eller ”raseflyktninger.”¹⁶¹

¹⁵⁵ Johansen, *Oss selv nærmest*, 90

¹⁵⁶ Longerich, Peter. *Dette visste vi ikke noe om! Tyskerne og jødeforfølgelserne 1933-1945*. Oslo: Historie og kultur, 2007: 100-101

¹⁵⁷ Johansen, *Oss selv nærmest*, 90

¹⁵⁸ *Ibid.*, 90

¹⁵⁹ *Ibid.*, 91

¹⁶⁰ Sebak, Per Kristian. ”... vi blir neppe nogensinne mange her” *Jøder i Bergen 1851-1945*. Bergen: Vigmostad&Bjørke AS, 2008:151

¹⁶¹ *Ibid.*, 151

I følge Odd-Bjørn åpnet den nye fremmedloven fra 1927 opp for at de instansene som skulle kontrollere innvandringen til Norge, politimestere og Centralpasskontoret, fikk en generell fullmakt til å avvise de innvandrerne de oppfattet som uønsket i Norge. I tillegg ble det strammet inn slik at arbeidssøkende måtte ha arbeidstillatelse før de fikk adgang til landet.¹⁶² Videre viser Fure til at den nazistiske maktovertakelsen i Tyskland i 1933 førte med seg en flyktningstrøm som kan deles i to grupper: 1. De som hadde markert sin motstand mot det nye regimet, eller ble vurdert som en potensiell motstander. 2. De som ble forfulgt på grunn av etnisk tilhørighet. Frem til 1935, da Arbeiderpartiet kom i regjering, førte Norge en svært restriktiv politikk overfor begge disse gruppene.¹⁶³ Som følge av dette var det fra 1933 svært vanskelig også for jøder å få oppholdstillatelse i Norge.

Da Folkeforbundet i 1934 henvendte seg direkte til norske myndigheter i håp om at Norge kunne ta imot 100 tyske flyktninger, ble henvendelsen besvart med at hver individuelle søknad ville bli ”behandlet med velvilje”. Dette ble vedtatt etter at Centralpasskontoret rådet departementet om å ta stilling til hver sak enkeltvis slik at det kunne vurderes hvorvidt “[...] det var bruk for flyktningene eller om de kom til å gjøre nordmenn brødløse.”¹⁶⁴ I følge Johansen bunnet denne begrunnelsen i at Norge på dette tidspunkt ikke hadde et ”jødeproblem” slik de hadde i Tyskland, og snart ville få i Østerrike, og at dette ikke var ønsket i Norges fremtid heller. ”Selvom vi nemlig aldrig så gjerne vil søke å hjelpe disse flyktninger er vi dog oss selv nærmest” skrev Centralpasskontoret i et brev til Justisdepartementet 9.oktober 1934.¹⁶⁵ Dette støttes av Sebak som viser til uttalelsen fra Australias utsendte til Evian-konferansen i juli 1938: ”Ettersom vi ikke har noe raseproblem, har vi intet ønske om å importere det.”, en holdning som fikk støtte fra flere land, deriblant Norge.¹⁶⁶ Johansen hevder at på tross av at politiske flyktninger etter hvert ble ønsket velkommen til Norge, en utvikling som i stor grad skyldtes innsats fra arbeiderbevegelsens organisasjoner, ble jødene aldri anerkjent som politiske flyktninger.¹⁶⁷

¹⁶² Fure, Odd-Bjørn. *Mellomkrigstid. 1920-1940*, bind 3, *Norsk utenrikspolitikk historie*. Oslo: Universitetsforlaget, 1996: 48-49

¹⁶³ *Ibid.*, 49

¹⁶⁴ Johansen, *Oss selv nærmest*, 93

¹⁶⁵ *Ibid.*, 93

¹⁶⁶ Sebak, *Vi blir neppe nogensinne mange her*, 151

¹⁶⁷ Johansen, *Oss selv nærmest*, 95

Noen jøder slapp etter hvert inn i landet, etter press fra den frivillige hjelpeorganisasjonen ”Nansenhjelpen” og fra enkeltpersoner innen de politiske partier, som C. J. Hambro fra Høyre, J. L. Mowinckel fra Venstre og J. Scharffenberg fra Arbeiderpartiet.¹⁶⁸

Argumentasjonen for å stenge grensene, slik man gjorde i Norge, var i stor grad gjort med henvisning til arbeidsledighet, men det ble også hevdet at jødiske flyktinger var mer fremmede for norsk kultur enn for eksempel tyske sosialdemokrater som ikke var jøder.¹⁶⁹ Fure viser til at det på høsten og vinteren 1935-36 var kretser innenfor arbeiderbevegelsen og i Regjeringen som ønsket å fortsette den restriktive politikken overfor de politiske innvandrerne, men at denne fløyen måtte gi tapt. Den nye organisasjonen, Det Norske Arbeiderpartis Flyktningskomité, garanterte nå for at flyktingenes opphold i Norge ikke skulle belaste offentlige budsjetter og bidro, sammen med fagforbundene, til at mellom 600 og 700 mennesker i 1939 hadde fått oppholdstillatelse i Norge.¹⁷⁰

Arbeiderpartiets åpne holdning overfor politiske flyktinger var basert på at disse representerte et klassefellesskap og i stor grad også var politiske meningsfeller. Den andre gruppen flyktinger, jøder som var forfulgt på etnisk grunnlag, plasserer seg i alle henseender utenfor arbeiderbevegelsens identifikasjonsramme. De fleste tilhørte borgerskapet eller småborgerskapet, de hadde oftest politiske orienteringer som sto fjernt fra arbeiderbevegelsen, og de representerte en fremmedartet kultur.¹⁷¹

Johansen hevder at en rekke embetsmenn og politikere fryktet enkelte av flyktingenes *etniske* tilhørighet mer enn antallet flyktinger Norge måtte ta i mot, og han viser til at det var en generell motvilje mot jødiske flyktinger, både på det politiske plan og i befolkningen generelt. Denne motviljen var imidlertid ikke et resultat av sympati med nazismen i Tyskland, som mange følte sterk motvilje mot og var forferdet av, men gikk trolig lengre tilbake i tid enn den forrige verdenskrigen.¹⁷² I følge Odd-Bjørn Fure var forholdet mellom Norge og Tyskland nært, særlig i forhold til handel og kulturell innflytelse, helt frem til 1940. Et eksempel på dette er at i årene før utbruddet av første verdenskrig i 1914 representerte innførselen fra Tyskland mer enn 30 % av den samlede norske importen, det var bare

¹⁶⁸ Johansen, Per Ole. «Norge og Holocaust» i *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norge under andre verdenskrig*, av Hannu Takala og Henrik Tham, 173-192. Oslo: Universitetsforlaget, 1987:179

¹⁶⁹ Ibid., 179-180

¹⁷⁰ Fure, *Mellomkrigstid*, 49

¹⁷¹ Ibid., 49-50

¹⁷² Johansen, ”Norge og Holocaust”, 179-180

Storbritannia som kjøpte flere norske varer. I tillegg hadde en rekke betydningsfulle norske kunstnere, diktere og komponister hatt lengre opphold i Tyskland, og Universitetet i Oslo var sterkt påvirket av tysk lærdomsstil.¹⁷³ I etterkant av det tyske nederlaget i 1918 var det en antitysk stemning også i Norge, men dette ble likevel ikke toneangivende for forholdet mellom Norge og Tyskland. Fure viser til at det først var etter den nazistiske maktovertakelsen i Tyskland i 1933 at forholdet mellom landene virkelig endret seg. Norsk arbeiderbevegelses harme over heisingen av hakekorsflagget ved de tyske konsulatene i Norge, samt den tyske motstanden mot tildelingen av Nobels fredspris til den tyske fredsaktivisten Carl von Ossietzky i 1936, førte til at forholdet mellom Norge og Tyskland ble stadig kaldere mot slutten av 1930-tallet. Likevel var den norske befolkningen delt i synet på det nye Tyskland. Avisene Arbeiderbladet og Dagbladet, samt tidsskriftet Kirke og Kultur, støttet Nobelkomiteen og den norske Regjeringens boikott av NSDAPs partidager i Nürnberg i 1937. De møtte derimot motstand fra Aftenposten, Morgenbladet, Nasjonen og Norges Handels- og Sjøfartstidene.¹⁷⁴

Etter at Stortinget i 1936 bevilget 5.000 kr til Folkeforbundets høykommissær for tyske flyktninger, presiserte Halvdan Koht at bevilgningene først og fremst skulle komme ikke-jødiske flyktninger til gode. Dette begrunnet han først med at en rekke jødiske samfunn rundt om i verden allerede hadde samlet inn penger for å hjelpe de tyske jødene, og dernest med at det fantes et land som kunne ta imot alle flyktningene: Palestina.¹⁷⁵ Ved Evian-konferansen i 1938 – der en av de viktigste sakene på agendaen var nettopp det tyske flyktningproblemet – var en rekke av deltakerlandene langt mer opptatt av hvilke konsekvenser flyktningstrømmen hadde for dem selv enn for flyktningene. Blant landene som bekymret seg sterkest var Storbritannia, koloniherrerne i nettopp Palestina.¹⁷⁶

1.5.3 Nasjonal Samlings fiendebilde – Jødene som hatobjekt?

”Dersom vi skal forsøke å fange opp Nasjonal Samlings fiendebilde i et enkelt bilde, kan vi si at marxismen, liberalismen og jødedommen fremsto som et ”trehodet uhyre”, hvor de tre

¹⁷³ Fure, *Mellomkrigstid*, 273-274

¹⁷⁴ *Ibid.*, 279

¹⁷⁵ Johansen, *Oss selv nærmest*, 99

¹⁷⁶ *Ibid.*, 99-107

hodene var tilknyttet samme kropp: ”materialismen”.¹⁷⁷ Figueiredo og Brevig viser til at antisemittismen først for alvor kom inn som del av denne tankegangen i løpet av 1935, og at det antisemittiske temaet ble skjerpet i partiets program fra 1938. Der jødedommen ble sett på som materialistisk var det først i de antisemittiske skriftene at liberalismen og marxismen ble fremstilt som jødiske ideologier, og med det et ledd i konspirasjonsteorien om jødernes streben etter politisk verdensherredømme. Denne konspirasjonsteorien involverte en rekke tilsynelatende uforenlige komponenter som f. eks. Jehovas Vitner, Frimurerlojserne og Folkeforbundet.¹⁷⁸ Dag O. Bruknap hevder at det varierte sterkt i hvor stor grad NS-medlemmene på 1930-tallet var å regne som antisemitter, på tross av at Quisling allerede i 1931 understreket viktigheten av å bevare den nordiske rasen. I partiprogrammet fra 1934 kommer antisemittismen helt i skyggen av andre saker partiet var opptatt av.¹⁷⁹ Fra 1935 blir derimot jødene nevnt både oftere – og stigmatiseringen ble krassere – i NS-propagandaen enn tidligere. Leder for NS’ presse- og propagandakontor, Halldis Neegaard Østbye, mente at for å hente støtte fra arbeiderne som ellers støttet Arbeiderpartiet måtte man knytte jødene og marxismen sammen. Trotskij-saken i 1935-36 – som endte med at Trotskij ble utvist fra Norge etter blant annet press fra Sovjetunionen – ble brukt i propagandaøyemed som bevis på at jødene egentlig styrte Arbeiderpartiet, og dermed også Norge.¹⁸⁰ Bruknap hevder videre at NS’ stadig sterkere fokus på antisemittismen førte til at partiets ”kristne fløy” i 1935 valgte å bryte ut da dette synet på mennesker ikke var forenlig med troen på en Gud som ”elsker alle mennesker uavhengig av rase og hudfarge”. I tillegg fryktet flere i partiet at fokuset på hedensk kultur – som legitimerte menneskets ”adelskap” – ble for mye vektlagt i forhold til Gud.¹⁸¹ Valget i 1936 ble en katastrofe for NS som nå var nærmere en sekt enn et politisk parti. Dette førte til en rendyrking av de ideologiske tankene, og gav antisemittismen en enda større rolle i partiets politikk.

Frode Sæland viser til at SS-Obersturbannführer Adolf Eichmann – sjef for kontoret for jødesaker i Reichssicherheitsamt (RSHA) i Berlin – aldri sendte noen ordre eller autorisasjon vedrørende deportasjonen av de norske jødene. Likevel var det en stilltiende forventning fra

¹⁷⁷ Figueiredo, Ivo de og Brevig, Hans Olaf *Den norske fascismen. Nasjonal Samling 1933-1940*. Oslo: Pax Forlag A/S, 2002:130

¹⁷⁸ *Ibid.*, 135

¹⁷⁹ Bruknap, Dag O. ”Ideene splitter partiet” i *Fra idé til dom. Noen trekk fra utviklingen av nasjonal samling*, redigert av Rolf Danielsen og Stein Ugelvik Larsen, 9-47. Oslo: Universitetsforlaget, 1976:12

¹⁸⁰ Høidal, *Quisling*, 156-157

¹⁸¹ Bruknap, ”Ideene splitter partiet”, 32-33

de tyske byråkratene i Oslo om den anti-jødiske politikken naziregimet førte fra sommeren 1941. Det er grunn til å tro at Terboven, Rediess eller Fehlis ga klarsignal til aksjonene i Norge – etter press fra NS. Likevel er det også grunn til å regne med at hendelsen på Østfoldbanen 20.oktober 1942 – der en grensepolitimann ble skutt av en grenselos som fraktet jødiske flyktninger – var den utløsende hendelsen til at aksjonene begynte akkurat i oktober samme år.¹⁸²

I 1942 økte aggresjonen mot jødene i Norge og i NS-pressen kom det klart frem en sterkt antisemittisk holdning om at den eneste løsningen på jødeproblemet var å fjerne gruppen fullstendig fra Norge.¹⁸³ Spørsmålet videre er om ledelsen i NS visste om hvilken skjebne som ventet jødene som ble sendt ut av Norge?

1.6 Det norske Holocaust – Jødeutryddelsen i Norge

1.6.1 Mai 1940: Jødernes rettigheter innskrenkes – Radioen inndras

Den anti-jødiske prosessen i Norge hadde de samme grunnleggende trekk som tilsvarende prosesser gjennomført i resten av det tyskokkuperte Europa. Likevel hadde prosessen i Norge spesielle særtrekk av både politisk, byråkratisk og geografisk art. De spesielle kjennetegnene ved prosessen i Norge viser også i hvilken grad det var mulig å tilpasse tiltakene i de forskjellige områdene der tilintetgjørelsen skulle gjennomføres.¹⁸⁴

Bjarte Bruland viser til at i prosessen fra jødene ble registrert av politiet til den siste deportasjonen fant sted gikk det bare litt over et år, og dette var mye kortere enn i andre vesteuropeiske land som blant annet Nederland, Belgia og Frankrike. Den typen restriksjoner som jødene i disse landene ble påført ble da heller ikke gjennomført i Norge, siden den tidlige deportasjonen gjorde slike tiltak overflødige.¹⁸⁵ Johansen referer til tidligere arbeider om det norske Holocaust utført av Ole Kristian Grimnes – som han er sterkt uenig i – der Grimnes hevder at den eneste forskjellen mellom arrestasjonene av jødene og arrestasjonene av andre

¹⁸² Sæland, Frode. *Herman Beckers krig. Historien om familien Becker og jødene i Rogaland under andre verdenskrig*. Oslo: Aschehoug, 2009: 163

¹⁸³ Quisling, Vidkun. «Kampen mellom arier og jødemakt. Vidkun Quislings tale i Frankfurt 28.mars 1941 om jødeproblemet.» *Nasjonal Samlings Rikstrykkeri*. Oslo: Nasjonal Samlings Rikstrykkeri, 1941.

¹⁸⁴ Bruland, "Det norske Holocaust", 9

¹⁸⁵ *Ibid.*, 9

nordmenn er hvilken grusom skjebne som ventet jødene i Tyskland. Johansen hevder at Grimnes' påstand er for enkel – og samtidig kanskje essensen i hele problematikken vedrørende Norges forhold til jødene – nemlig at det uten tvil kan konkluderes med at antisemittistiske holdninger var vanlige i Norge også før krigsutbruddet, og at dette gjorde deportasjonen av jødene i Norge mulig.¹⁸⁶

For flertallet av jødene i Rogaland fortsatte livet etter 9. april som før, i relativ trygghet. De levde i et land okkupert av et regime som hadde den ”jødisk-bolsjevikiske verdensanskuelsen” som hovedfiende. Fienden var ikke bare ideologien, men også bærere av den – mennesker av kjøtt og blod, skulle det vise seg.¹⁸⁷

Vider hevder Frode Sæland at en rekke av jødene i Norge – da særlig de med norsk statsborgerskap – regnet med at beskyttelsen borgere i et okkupert land hadde også ville omfatte dem. Likevel viser Sæland til at det tidlig ble tydelig at okkupasjonsmakten behandlet jøder annerledes enn andre borgere, særlig etter at tiltakene mot jødene ble intensivert utover i 1941.¹⁸⁸

Johansen viser til at det ikke gikk langt tid etter angrepet på Norge før tyskerne begynte med ”spesialbehandlingen av de norske jødene.” Den 10. mai, mens det fortsatt pågikk krigshandlinger, rettet tyskerne en ”henstilling” – som det sto i den norske politirapporten – til Oslo-politiet om bistand for å beslaglegge de radioapparatene som var i jødisk eie.¹⁸⁹ I forkant av denne ”henstillingen” hadde de tyske myndighetene selv samlet inn en god del informasjon om de norske jødene, men listene over radioapparater viste seg å være ufullstendige. Oslo-politiet behandlet denne forespørselen uten protester og sørget selv for å samarbeide med telegrafverket om korrekte lister før politiet uten forvarsel hentet ut radioapparater fra jødiske hjem. 10. og 11. mai 1940 ble det hentet 107 radioapparater i Oslo og Akershus, før liknende razziaer ble gjennomført i resten av landet. Aksjonene ble i stor grad utført av vanlig politi, og dette sjokkerte Administrasjonsrådet som 16. mai valgte å kalle inn politimesteren i Oslo til et møte der han skulle forklare den manglende motstanden fra politiets side. Politimesteren mente det ikke var mulig å protestere mot denne formen for pålegg. De tyske myndighetene på sin side var svært fornøyde med aksjonen – som må kunne

¹⁸⁶ Johansen, ”Norge og Holocaust”, 173-174

¹⁸⁷ Sæland, *Herman Beckers krig*, 102

¹⁸⁸ *Ibid.*, 102-103

¹⁸⁹ Johansen, ”Norge og Holocaust”, 181

kalles ren sjikanering av jødene – siden ingen andre i befolkningen fikk inndratt sine radioapparater. Johansen hevder at denne aksjonen i stor grad ble en slags test av det norske politiets vilje til adlyde de nye myndighetene, og i tillegg gjorde dette politiet til moralske medskyldige i denne typen trakassering.¹⁹⁰

Trakassering og fengsling av enkeltjøder, tilgrising av butikkvinduer og synagoger, forbud for jøder i flere yrkesgrupper, og en hatefull propaganda: det var slike ”jødeaksjoner” som ble lagt merke til. Men den planmessige registreringen og overvåkingen av de norske jøder skulle vise seg å være en vel så truende skrift på veggen. Publikum visste lite om *det*. Men motstandsbevegelsen må ha kjent til det, med sine gode kontakter i politiet.¹⁹¹

Beslutningen om hvordan ”den endelige løsningen på jødespørsmålet” skulle koordineres mellom de ulike nazistiske organisasjonene- og instansene i Tyskland, og hvordan dette skulle koordineres som en felles aksjon mot jødene i Europa, ble tatt på Wannsee-konferansen i januar 1942. Trakassering og forfølgelse av jødene i Norge begynte derimot lenge før dette. ”Med de tyske okkupasjonsstyrkene fulgte ”eksperter” på ”jødespørsmålet”. Det tyske sikkerhetspolitiet begynte raskt å samle opplysninger om jødene i Norge, spesielt de utenlandske som bodde her, men også de norske.”¹⁹² Mendelssohn hevder at beslagleggelsene av radioapparater fra jødiske hjem våren 1940 ble fulgt opp av tyske pålegg til blant annet Det mosaiske trossamfunn i Oslo og i Trondheim om å gjøre medlemmene, og andre jøder, kjent med det nye radioforbudet. ”Omtrent samtidig med beslagleggelsen av radioapparatene i mai 1940 hadde det tyske politi også forlangt en fortegnelse over de to menigheters medlemmer, med fullt navn, fødselsdato, yrke og adresse. Menighetene mottok ordren gjennom de lokale norske politikamre.”¹⁹³ På tross av en rekke tiltak mot jøder i Norge etter 1940 viser Bruland til at Hirdens aksjoner mot jødiske butikker i Oslo våren og sommeren 1941 vakte stor avsky, og at enkeltaksjoner som denne – der vinduene i forretningene ble påmalt antisemittiske slagord – bare førte til mer motstand mot NS i den norske befolkningen.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Johansen, ”Norge og Holocaust”, 181

¹⁹¹ *Ibid.*, 182

¹⁹² Johansen, *Oss selv nærmest*, 135

¹⁹³ Mendelssohn, Oskar. *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, Bind 2. Oslo: Universitetsforlaget, 1986: 18

¹⁹⁴ Bruland, ”Det norske Holocaust”, 14

1.6.2 Tiltak mot jøder i Norge – Fra radioapparater til J-stempel

Den 18.juni 1941 ble alle mannlige jøder i Nord-Norge arrestert, og i kjølevannet av det tyske angrepet på Sovjetunionen 22. juni ble 60 statsløse jøder som oppholdt seg i Norge også arrestert. Utover høsten samme år ble en rekke jøder arrestert og mishandlet, og dette gikk særlig utover jødene i Trondheim. Videre hevder Johansen at kontrollen og kartleggingen av jødene i Norge i stor grad ble utført av okkupasjonsmyndighetenes norske medhjelpere. Dette hadde flere årsaker, blant annet at dette arbeidet dermed kunne utføres på en mer diskret måte, samt at de norske medhjelperne fungerte som medskyldige.¹⁹⁵

Ett år etter aksjonen der alle jødiske radioapparater ble inndratt ble det fra Politidirektoratet den 16.mai 1941 utsendt et skriv til landets politimestre om at det fremdeles befant seg enkelte radioapparater hos jødiske familier. Igjen ble det de norske statsinstitusjonene som utførte en av okkupasjonsmaktens aksjoner mot jødene. I Oslo ble denne aksjonen ledet av overvåkningsavdelingen ved Kriminalpolitiet, og dette ble senere en av grunnstammene i det nye Statspolitiet.¹⁹⁶ Det ble samtidig gjort helt klart at ingen jøder skulle kunne kjøpe eller skaffe seg et nytt radioapparat, og det var forventet at politimestrene gjorde alle radioforhandlerne i sitt distrikt oppmerksomme på dette. Problematikken vedrørende hvordan radioforhandlerne skulle kunne vite om kunden var jøde eller ikke fikk aldri noen endelig avklaring før vedtaket om å inndra alle radioapparater i Norge ble gjort kjent for allmennheten 1.august 1941.¹⁹⁷

I tillegg til skjellsord på vinduene til jødiske butikker og jødehets i avisene ble det 2.oktober 1940 sendt ut beskjed fra justisminister Sverre Riisnæs til samtlige fylkesmenn om at jødiske eiendommer nå skulle kartlegges.¹⁹⁸ I forkant av dette hadde Justisdepartementet flere rådslagninger med de tyske ”ekspertene på jøder” om hvem som skulle regnes som jøder i befolkningen.

Som jøde ble regnet:

1. Medlemmer av jødiske trossamfunn

¹⁹⁵ Johansen, *Oss selv nærmest*, 136

¹⁹⁶ *Ibid.*, 140

¹⁹⁷ *Ibid.*, 140-141

¹⁹⁸ *Ibid.*, 141

2. Personer hvis navn viser jødisk avstamning
3. Personer om hvem deres kontorpersonele vet at de er av jødisk avstamning.¹⁹⁹

Ved hjelp av norske nazister hadde det tyske Reichskommissorat allerede tidlig kartlagt en del jødisk eiendom i Norge, men i forbindelse med den nå landsomfattende registreringen holdt de seg i bakgrunnen og lot de norske medhjelperne utføre arbeidet.²⁰⁰ Johansen viser til at det, med enkelte unntak, kom få protester fra ansatte i byråkratiet angående praksisen. ”Det kom ingen samlet protest fra dommerne side mot å drive slik kartlegging – og så vidt vites advarte heller ikke dommerne de norske jødene om hva som var under oppseiling.”²⁰¹ Videre hevder Johansen at flere dommere og lensmenn faktisk handlet lenger enn forventet, og rapporterte inn nordmenn som *muligens* var jøder. I kjølevannet av frigjøringen i 1945 ble det drøftet hvorvidt dommere som hadde rapportert inn nordmenn som jøder eller mulige jøder skulle straffeforfølges, men saken endte uten konsekvenser for dommerne som fikk fortsette i sine embeter.²⁰²

”Den 10.oktober 1941 mottok Politidepartementet en anmodning fra ”Befehlshaber der Sicherheitspolizei” om å gi ordre til en landsomfattende stempeling av jødiske pass, en beryktet ”skikk” fra ”Det tredje riket”.²⁰³ Johansen hevder videre at Politidepartementet umiddelbart etter anmodningen undersøkte hvor mange lensmenn og politimestre som trengte ”J-stempel” og sendte deretter en bestilling på 700 stempler med en 2 centimeter høy ”J” til et firma i Oslo. Den 10.januar 1942 var alt klart og politiminister Jonas Lie effektuerte ut den tyske ordren gjennom å sende ut stemplene til alle politidistriktene – med instruksjoner om at stempelingen skulle være med rød farge. I tillegg skulle alle jøders kartotek kort i Folkeregisteret stemples på samme måte.²⁰⁴ 20.januar gikk det ut ordre fra Politidepartementet om at alle jøder selv skulle oppsøke lensmenn og politimestre for å få stemplet sine pass innen 1.mars for å ikke straffes med en bot på 1000 kroner eller fengsel i inntil 3 måneder. Hjemmefronten arrangerte ingen kampanje eller utviste noen offentlig reaksjon mot ordren.²⁰⁵

¹⁹⁹ Johansen, *Oss selv nærmest* 141

²⁰⁰ *Ibid.*, 141

²⁰¹ *Ibid.*, 142

²⁰² *Ibid.*, 143

²⁰³ *Ibid.*, 143-144

²⁰⁴ Sæland, *Herman Beckers krig*, 128

²⁰⁵ Johansen, *Oss selv nærmest*, 144

1.6.3 Tiltak mot jøder i Norge – Spørreskjemaet ”Jøder i Norge”

Vinteren 1942 ble den tyske undertrykkelsen av jøder i Norge intensivert, og i mars ble fire jøder fra Trondheim skutt for å ha hørt på nyhetene på radioen. I Oslo ble flere jøder arrestert, og ved konsentrasjonsleiren Falstad ble tre jøder skutt senere samme år.²⁰⁶ 6. februar sendte sjefen for sikkerhetspolitiet ut et skriv til politimestrene om spørreskjemaet ”Jøder i Norge” som alle voksne jøder i Norge – det innebar alle som hadde rød ”J” i sine identifikasjonspapirer – nå var forpliktet til å fylle ut.²⁰⁷ Her skulle også opplysninger om barna med, og skjemaet ble fylt ut i tre eksemplarer – ett til Sikkerhetspolitiet, ett til NS’ statistiske kontor og ett til stedets politimester. Johansen viser til at NS’ statistiske kontor faktisk påberopte seg æren for denne kartleggingen – som senere skulle legge grunnlaget for arrestasjonene og deportasjonene av jødene, altså det norske Holocaust. På tross av at de norske nazistene på dette tidspunktet ønsket en statistisk bearbeidelse av jødespørsmålet i Norge, er det lite trolig at tyske kolleger med erfaring innen denne typen skjemaarbeid ikke var involvert.²⁰⁸ Skjemaet, som inneholdt spørsmål vedrørende personalia, yrke, religiøs tilhørighet, organisasjonsmedlemskap, frimureri, når man ankom Norge, eventuelle siste oppholdssted før man kom osv., inneholdt også detaljerte spørsmål til jødiske næringsdrivende. ”Spørsmålene om økonomiske forhold kom fra politiminister Jonas Lie, som hadde sørget for å utvide skjemaet med ytterligere spørsmål til ”konstatering av jødisk kriminalitet”.²⁰⁹ Frode Sæland hevder at dette ble tilføyd spørreskjemaet for å avsløre jødisk kriminalitet – ”først og fremst bedrageri”.²¹⁰ Johansen viser til at en rekke jøder som på 1920-tallet ble bøtelagt for omførselshandel, altså oppsøkende handelsvirksomhet uten fast utsalgssted, dermed ble ”innhentet av fortiden”.²¹¹

Utfyllingen av skjemaet var langt mer tidkrevende enn J-stemplingen av passene og flere politimestre, som i følge Johansen nok syntes dette var en illevarslende affære, forsøkte å glemme det hele. Dette ble det derimot ikke mulighet til da NS-statistikerne allerede den

²⁰⁶ Johansen, *Oss selv nærmest*, 143

²⁰⁷ Sæland, *Herman Beckers krig*, 129

²⁰⁸ Johansen, *Oss selv nærmest*, 145

²⁰⁹ Sæland, *Herman Beckers krig*, 129

²¹⁰ *Ibid.*, 129

²¹¹ Johansen, *Oss selv nærmest*, 145

25.april 1942 sendte ut en generell purring til Politidepartementet som deretter presset de enkelte politimestrene som ikke hadde levert inn skjemaene.²¹²

Politidepartementet la mye energi i å spore opp jøder som ikke bodde på sine egentlige adresser. I slike tilfeller ble jødene ofte oppsøkt av polititjenestemenn som ventet mens skjemaet ble utfylt. I de større byene tok Statspolitiet seg av noen av oppdragene, men stort sett var det lokale politifolk som ble brukt som sporhunder.²¹³

Johansen hevder at byråkratene i det nazistiske Politidepartementet spesielt hadde en ”forkjærlighet” for å avsløre jødiske foreldre som ikke hadde oppført sine barn på skjemaene. I likhet med tidligere aksjoner fulgte også dette registreringsframstøtet den samme tredelingen. Ordren ble gitt av tyskerne og/eller deres nazistiske medløpere før den ble sendt videre til en sentral ”norsk” politiinstans, fullstendig under tysk kontroll. Til slutt ble ordren effektivert av vanlige, norske embetsmenn og polititjenestemenn. Johansen hevder at flertallet av disse likevel nok ikke hadde sympati med de nazistiske raseteoriene.²¹⁴ Denne tredelingen – fra ordren ble gitt av nazistene til den ble utført av ”vanlige nordmenn” – er ingen tilfeldighet. Tysk sikkerhetspoliti eller Hirden ville utvilsomt ha skapt større oppsikt og panikk dersom de utførte ordrene, og dermed kunne motstandsbevegelsen lettere brukt dette mot tyskerne. I tillegg hevder Johansen at dersom tyskere og Hirden ble benyttet ville det vært et klarere varsel om å flykte i tide.²¹⁵ Frode Sæland viser til at flere jøder som fikk fylt ut spørreskjemaet på politikammeret i Bergen – blant annet Ada Abigael Becker og David Joseff – hadde plettfri vandel og heller ikke oppgav informasjon til politiet som kunne føre til straffetiltak senere.²¹⁶ I stedet ble skjemaene et viktig hjelpemiddel til å oppspore alle jøder som ble arrestert og deportert ut av Norge.

1.6.4 Tiltak mot jøder i Norge – Statspolitiets (Stapo) rolle

²¹² Johansen, *Oss selv nærmest*, 145-146

²¹³ *Ibid.*, 146

²¹⁴ Johansen, *Oss selv nærmest*, 146

²¹⁵ *Ibid.*, 146

²¹⁶ Sæland, *Herman Beckers krig*, 130-131

Johansen viser til at den norske motstandsbevegelsen høsten 1942 ble varslet via en kontakt i det tyske Wehrmacht om at et større fremstøt mot de norske jødene var under oppseiling, men at det ikke ble konkretisert akkurat hva dette fremstøtet innebar.²¹⁷

Senere på høsten nådde jødeforfølgelsene sitt klimaks. Den 22.oktober ble en nazistisk grensepolitmann skutt av en grenselos på toget i nærheten av Halden. Det ble oppdaget jøder blant passasjerene, og jødene fikk skylden. Dagen etter var statspolitiet i full gang med å forberede det endelige angrepet mot de norske jødene.²¹⁸

Videre opplyser Johansen om at det norske statspolitiet – et nazifisert politikorps opprettet av tyskerne og som besto av nordmenn både med og uten politibakgrunn – med svært brutale metoder ble helt sentral i denne fasen av aksjonene.²¹⁹ Nils Johan Ringdal viser til at antallet tjenestemenn i det norske politiet under den tyske okkupasjonen økte fra ca 3000 i 1940 til om lag 5500 i 1945, og at under halvparten av disse tilhørte de opprinnelige politikorpene fra før krigen. Videre viser Ringdal til at det – med unntak av ansatte i Kultur- og folkeopplysningsdepartementet – ikke er noen andre etater eller institusjoner i Norge som huset flere NS-medlemmer enn det norske politiet.²²⁰ ”For Oslo og Akers vedkommende har man operert med en medlemsprosent blant tjenestemennene på 60%. Da har man gått ut fra antallet førkrigsansatte polititjenestemenn som meldte seg inn i NS for en kortere eller lengre periode i løpet av krigen.”²²¹ Ringdal hevder også at de oppgitte tallene på NS-medlemmer i politiet under okkupasjonen er svært varierende avhengig av hvorvidt en utelukkende regner med medlemmer som var lojale til partiet helt frem til krigens slutt, eller om en regner med alle de som meldte seg inn eller ut i løpet av perioden 1940-45. Videre viser Ringdal til at det i april 1945 kun var én av 41 politimestre i Norge som *ikke* var medlem i NS, og at NS-medlemmer hadde en raskere og bedre karriere enn de som sto utenfor partiet.²²²

Arnt-Erik Selliaas hevder at det allerede fra begynnelsen av var et ønske om at de som skulle arbeide i Stapo var politisk pålitelige, altså at de var lojale mot NS, siden Stapo skulle

²¹⁷ Sæland, *Herman Beckers krig*, 147

²¹⁸ *Ibid.*, 147

²¹⁹ Sæland, *Herman Beckers krig*, 147

²²⁰ Ringdal, Nils Johan. «Politi og politikultur i Norge i krigsårene.» i *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*, redigert av Hannu Takala & Henrik Tham. Oslo: Universitetsforlaget, 1987:128-129

²²¹ Ringdal ”Politi og politikultur i Norge i krigsårene”, 131

²²² *Ibid.*, 131-132

fungere som et politisk politi. Medlemsvervingen til partiet gikk høsten 1940 såpass raskt at det ikke var noe problem å rekruttere mange erfarne politifolk fra blant annet Utrykningspolitiet og Overvåkningen til Stapo, særlig på Østlandet. Videre hevder Selliaas at Stapo dermed ikke kan sies å ha vært et nytt og uerfarent politikorps, og at en del visste at de gikk til et tyskinitiert, politisk politi. Andre igjen hevdet ved rettsoppgjøret at de ikke hadde vært klar over Stapos rolle fra begynnelsen.²²³

Fra årsskiftet 41/42 begynte utmeldingene av partiet blant en del politifolk, andre søkte om forflytning eller permisjon – alt for å komme bort fra den etter hvert store belastning det var å tjenestegjøre i Stapo. Fra dette tidspunkt skjedde det en viss avskalling i Stapo blant førkrigspolitifolk, samtidig som rekrutteringen av helt uøvde, men politisk pålitelige folk økte.²²⁴

Selliaas hevder at de nye som ble rekruttert til Stapo hadde svært varierende bakgrunn: militær bakgrunn, arbeidsledige, offentlige ansatte fra distriktene, og enkelte som hadde vært ved østfronten. ”I all hovedsak ble det lagt vekt på deres uttrykte politiske holdning og lojalitet. Nidkjærhet og iver i tjenesten var et selvsagt aktivum.”²²⁵

I forhold til arrestasjonene, og deportasjonene, av de norske jødene ble Stapo en helt sentral aktør, og de nære båndene til tyskerne ble bekreftet allerede ved de første arrestasjonene der Stapo tilkalte Germanske SS som assistanse i stedet for Hirten.²²⁶ Terje Emberland og Matthew Kott hevder at det norske politiet ble underlagt tyske SS under okkupasjonen – med en klar militarisering – og at den delen av norsk politi som ofte refereres til som ”vanlig norsk politi” var politimannskap trent opp etter det tyske ordenspolitiets modell.²²⁷ Dette fører til at det norske ordenspolitiets forhold til tyskerne var basert på en klar underordning – med en stor grad av servilitet fra norsk side.

²²³ Selliaas, Arnt-Erik. «STAPO 1941-1945. Norsk politi i tysk tjeneste.» I *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*, redigert av Hannu Takala & Henrik Tham. Oslo: Universitetsforlaget, 1987:158

²²⁴ Selliaas, ”STAPO 1941-1945. Norsk politi i tysk tjeneste”, 158

²²⁵ Ibid., 158

²²⁶ Selliaas, ”STAPO 1941-1945. Norsk politi i tysk tjeneste”, 163

²²⁷ Emberland, Terje og Matthew Kott. *Himmlers Norge: Nordmenn i det storgermanske prosjekt*. Oslo: Aschehoug, 2012: 205-207

Da de utfylte spørreskjemaene ”Jøder i Norge” forelå for Justisdepartementet, ble de overført til Stapo for videre utarbeidelse av arrestasjonslister. Den 24.oktober 1942 kom arrestorden på alle mannlige jøder over 15 år.²²⁸ Johansen hevder at stemningen ved Stapos hovedkvarter var hektisk og overarbeidet av denne ordren, da det skulle settes opp et helt apparat til å ta seg av selve arrestasjonene, transport, internering, beslagleggelse av eiendommer og kontakt med de arrestertes familier. Søndag 25.oktober var alle lister, skjemaer og instruksjoner klargjort og Staposjef Martinsen sendte ut følgende ordre til samtlige norske politikamre:²²⁹

Alle mannlige personer over 15 år hvis legitimasjonskort er stemplet med J, skal arresteres uansett alder oppover, og transporteres til Kirkeveien 23, Oslo. Arrestasjonen skal skje mandag den 26.oktober kl. 6.00. Arrestantene må medta skaffetøy, rasjoneringskort og alle legitimasjonsdokumenter. Formuen beslaglegges. Oppmerksomheten henledes på verdipapirer, smykker og kontanter, og herefter må det ransakes. Bank-konti sperres og bankbokser tømmes. Det beslaglagte beror hos Dem inntil nærmere ordre. Det må innsettes bestyrer av de arrestertes forretninger. Oppgave over de arresterte med angivelse av statsborgerskap, spesielt om tidligere tysk borgerskap, innsendes omgående hertil. Alle voksne jøddinner pålegges daglig meldeplikt ved ordenspolitiets kriminalavdeling.²³⁰

Dette viser at norske politikamre dagen før den planlagte aksjonen mottok konkrete ordre om hva som nå skulle skje med jødene. Nettopp dette bidro også til at enkelte i politiet varslet om den forestående aksjonen – men det viser også at en rekke lot være å melde i fra.

1.6.5 Arrestasjonene i oktober og november 1942

Grytidlig mandag morgen begynte arrestasjonene. I Oslo deltok hele statspolitiet, 30 mann fra kriminalpolitiet, statspolitiets etterforskningskurs og 20 mann fra germanske SS Norge. I alt 124 politifolk ble fordelt på 62 patruljer og hver patrulje fikk en liste med navn på 10 jøder som de skulle oppspore og arrestere i løpet av dagen.²³¹

Johansen hevder at det i Oslo stort sett gikk etter planen, men at enkelte patruljer fikk problemer med å finne jødene de skulle oppspore siden de hadde flyttet etter utfyllelsen av spørreskjemaene våren 1942 og at de derfor ble nødt til å kontakte folkeregistret for å finne

²²⁸ Johansen, *Oss selv nærmest*, 147-148

²²⁹ *Ibid.*, 148

²³⁰ *Ibid.*, 148

²³¹ *Ibid.*, 149

adressene. De stedene i landet ellers der det var utstasjonerte fra Stapo, ledet disse an i arrestasjonene, ofte behjulpert av lokalkjente politifolk. På små steder ble arrestasjonene utført av lokalt politi alene.²³² Bruland viser til at alle aksjonene denne dagen ble utført av norsk politi ledet av Stapo under ledelse av Karl Alfred Marthinsen, med hjelp fra blant annet Germanske SS Norge, som koordinerte gjennomføringen i nært samarbeid med Sipos ansvarlige, Hauptsturmführer Wilhelm Wagner. Etter aksjonene ble de arresterte internert i interneringsleiren Berg utenfor Tønsberg, der det etter hvert ble samlet over 300 mannlige jøder.²³³

Bruland hevder videre at i forbindelse med at Sipo hadde rekvirert det tyske frakteskipet "Donau" til transport ut av Norge, ble også alle eldre, kvinner og barn arrestert 25. og 26. november samme år.²³⁴ Den 25. november skulle arrestasjonene skje utenfor Oslo, og i Oslo den 26. november. Til dette ble det rekvirert 100 drosjer som skulle stå klare utenfor Stapos hovedkontor i Kirkeveien kl. 04.30 om morgenen. Bruland opplyser om at den samlede mannskapsstyrken besto av polititjenestemenn fra Stapo, kriminalpolitiet, medlemmer av Hirden, Germanske SS Norge og enkelte fra politiets beredskapsavdeling. Disse ble delt inn i 100 patruljer på tre mann hver. Videre påviser Bruland at hver patruljefører fikk utdelt en liste med navn og adresser på de personene som skulle arresteres og bringes til utstikker I ved Oslo havn. Ved utstikkeren der lasteskipet "Donau" lå, hadde Stapo etablert en mottakersentral der Hauptsturmführer Wilhelm Wagner (tyske Sipo) og Knut Rød (leder av Stapos avdeling i Oslo) ventet.²³⁵

Natten til 26. november ble det foretatt en seleksjon i konsentrasjonsleiren Berg utenfor Tønsberg, der de jødiske mennene som var arrestert en måned tidligere var internert. I denne seleksjonen ble de 227 jødene som ikke var gift med ariere sendt ned til kuvognene som sto klare på jernbanesporet nedenfor leiren. Med disse ble de transportert til Vestbanestasjonen i Oslo og videre over Rådhuskaia til utstikker I og "Donau".²³⁶ I alt ble 532 jøder deportert ut av landet med dette skipet. Fordi mange jøder ikke ble fraktet til Oslo i tide, ble en ny stor skipstransport organisert. Den fant sted 25. februar 1943 da 158 personer ble deportert med

²³² Johansen, *Oss selv nærmest*, 149

²³³ Bruland, "Det norske Holocaust", 18

²³⁴ *Ibid.*, 18

²³⁵ *Ibid.*, 18-19

²³⁶ *Ibid.*, 19-20

skipet ”Gotenland”.²³⁷ Bruland viser til at Stapo hadde nøye nedtegnet de utgiftene som påløp under aksjonene, og at beløpet, pålydende 9.339 kroner og 64 øre, i stor grad hadde gått til betaling av de rekvirerte drosjene og til Hirden. ”Hver hirdmann fikk 20 kroner for sin ”assistanse” under aksjonen 26.november.”²³⁸

Johansen hevder at det ved norske sykehus ble gjort en stor innsats for å skjule jøder som var innlagt, men at Stapo fattet mistanke og gjennomført flere razziaer på sykehusene fra oktober 1942. I tillegg hadde Stapo sin egen nazilege, som Johansen hevder skrev på papirene til de syke om hvorvidt de kunne hentes eller ikke. Denne legen avgjorde svært ofte at de jødiske pasientene kunne hentes, noe som kan sees i sammenheng med at Stapos ledelse beordret alle syke jøder som ikke var døende, eller som hadde smittsomme sykdommer, til Oslo. ”Lokale politifolk holdt igjen i en del slike tilfelle, av ren medlidenhet.”²³⁹ Også i denne situasjonen viste noen polititjenestemenn at de oppfattet situasjonen med jødene som ubehagelig – lik hvordan enkelte opplevde spørreskjemaet til jøder i Norge – uten at dette var del av en kollektiv motstand.

1.6.6 Nasjonal Samling og Holocaust – Hva visste NS om jødeutryddelsen?

NS-leiinga var sjølvsagt dei i NS med flest kjelder til informasjon om kva lagnad Europas jødar gjekk i møte. Dei hadde tett kontakt med høgtstående tyske politikarar og tenestemenn både i Noreg og i Tyskland, som godt visste kva som var på ferde. Fleire av dei hadde òg vore på besøk i dei områda i aust der jødeutryddinga starta, i form av masseskytingar bak fronten.²⁴⁰

Øystein Hetland viser til at Jonas Lie – statsråd i Quislings NS-regjering og den som hadde tettest bånd til tyske SS og RSHA – høsten 1941 hospiterte hos *Einsatzgruppe D* under deres oppdrag med å likvidere jøder og kommunister bak styrkene i Ukraina. I byen Odessa overvar Lie den 23. oktober 1941 at *Sonderkommando 11b* utførte massedrap på byens jøder,

²³⁷ Bruland, ”Det norske Holocaust”, 18

²³⁸ Ibid., 20

²³⁹ Johansen, *Oss selv nærmest*, 153-155

²⁴⁰ Hetland, Øystein. ”Kva visste Nasjonal Samling om Holocaust?” Temahefte nr 17. Oslo: HL-senteret, 2012:17

og at det var lik å se over alt.²⁴¹ Dermed kan det trolig konkluderes med at Lie *må* ha visst at jødene som ble sendt ut av Norge sannsynligvis ville gå en forferdelig skjebne i møte.

”Mange NS-folk fekk gjennom sine kontaktar og vener i Tyskland nyss om folkemordet, enten gjennom direkte deltaking eller gjennom at deira tyske vener delte sine løyndommar med dei.”²⁴²

En stor del av tysk næringsvirksomhet var også koblet til det store raseprosjektet i øst, og nordmenn i kontakt med disse virksomhetene i Tyskland, eller som jobbet for tyske myndigheter, bør dermed ha visst om prosjektet. Som en del av dette raseprosjektet forsøkte NS og SS å rekruttere norsk ungdom til ”Germansk Landstjeneste”. Dette innebar at ungdommene skulle arbeide som ”vernebønder” i erobrede områder som var etnisk rensset for jøder og slaver, og der sivilbefolkningen var underlagt germanerne. NSUF så prosjektet som en mulighet for ungdom til å forstå forskjellen mellom sin egen rase og andre laverestående folkeslag. Einar Rustad, leder for NSUF, ble under en landbrukskonferanse i det okkuperte Polen vist rundt i den jødiske ghettoen i Litzmannstadt. På tross av at han senere hevdet at det han så her opprørte ham kraftig, reduserte ikke inntrykkene innsatsen hans i rekrutteringen av norske ”vernebønder”.²⁴³

Når det kommer til direkte kontakt mellom SS og NS angående jødeutryddelsesleirene viser Hetland til korrespondanse mellom SS-Obersturmbannführer Oscar Podlich og Hans S. Jacobsen i NS. I et brev datert juli 1942 forteller Podlich at han er utnevnt til sjef for Sicherheitsdienst i Katowice, politidistriktet der utryddelsesleiren Auschwitz lå, og som var et område som skulle tvangsgermaniseres gjennom massedrap og etisk rensing av polakker og jøder. ”(...)Her gjer me kort prosess med polakkane og jødane, som du vel godt kan tenka deg. Silkehanskane er jo allereie i utgangspunktet tekne av.”²⁴⁴

I Tyskland tjenestegjorde millioner av tyske soldater ved østfronten, og dette førte til at ryktene om massedrap på jøder spredte seg i den tyske lokalbefolkningen. Det er heller ingen grunn til å tro at de norske frontkjemperne ble holdt utenfor dette. Mange norske frontkjemper – spesielt de som var en del av SS-Division Wiking – deltok også i

²⁴¹ Roughthvedt, Bernt. *Med penn og pistol. En biografi om politiminister Jonas Lie*. Oslo: Cappelen Damm, 2010:232

²⁴² Hetland, ”Kva visste Nasjonal Samling om Holocaust”, 19-20

²⁴³ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 325

²⁴⁴ Hetland, ”Kva visste Nasjonal Samling om Holocaust”, 21

krigsforbrytelser mot både sovjetiske krigsfanger og jøder i øst. At disse ikke fortalte om dette til familie og venner, som ofte var medlemmer i NS, er lite trolig.²⁴⁵ Videre hevder Hetland at de norske soldatene ble svært forundret da de vendte hjem over at jødene i Norge ikke var segregert ut av samfunnet slik de hadde observert i Øst-Europa. For mange var det provoserende at jødene i Norge tilsynelatende fortsatt fikk drive sine virksomheter videre, og at de hadde like rettigheter med den øvrige norske befolkningen.²⁴⁶ Det vil derfor være grunn til å tro at tilbakevendte frontkjempere utgjorde en radikal, og antisemittisk kraft i NS.

1.7 Varsling og flukt – Jøder som unnslopp det norske Holocaust

1.7.1 Jødene som flyktet fra Norge mellom 1940 og 1942

Oskar Mendelssohn viser til at selv om flere jødiske flyktninger fra Mellom-Europa, som var bosatt i Norge, kom seg over til Sverige da okkupasjonen kom, ble de fleste værende i Norge. Flere andre jøder hadde også valgt å flykte til Sverige etter 9.april, og enkelte av disse returnerte til Norge sommeren 1940. Andre valgte å bli værende i Sverige krigen ut eller å reise videre til USA.²⁴⁷

Norske jøder blir ofte spurt om hvorfor de ikke flyktet fra landet på et tidlig tidspunkt. De burde ha innsett hvor det bar hen. Noe av forklaringen ligger vel i den kjensgjerning at en var grepet av den samme optimistiske stemningen som den øvrige befolkning, i hvert fall tidvis. En regnet stadig bare med tre-fire måneder i høyden et halvt år før det ville skje noe avgjørende som ville lede til landets frigjøring. I tråd med dette optimistiske syn fortonte ikke et eventuelt fengselsopphold eller en anbringelse i leir i Norge seg så avskrekkende for alle.²⁴⁸

Dette synet støttes av Per Kristian Sebak som viser til at for de jødene som befant seg i Bergen 9.april 1940, var det ikke frykten for å bli arrestert av de tyske nazistene – men å bli truffet av bomber – som gjorde seg mest gjeldende. Situasjonen fremsto kort tid etter

²⁴⁵ Nietzel, Sönke og Welzer, Harald. *Soldater. Beretninger om krig, drap og død*. Oslo: Forlaget Press, 2013: 323-324

²⁴⁶ Mendelssohn, *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, 79

²⁴⁷ Ibid., 223

²⁴⁸ Ibid., 223

invasjonen i 1940 som relativt uproblematisk – som om okkupasjonsmakten ikke hadde noen spesifikke planer som brakte med seg overhengende fare for jøder i Norge. I motsetning til andre europeiske land på kontinentet – der jøder måtte bære kjennetegn på klærne – ble dette ikke innført i Norge. Dette skulle imidlertid endre seg relativt raskt da enkelte jøder kom i nazistenes søkelys.²⁴⁹

Sæland viser til jødiske Herman Beckers flukt i 1941 fra Stavanger, via Bømlo, over Nordsjøen til Orknøyene i en utrangert fiskeskøyte sammen med 8 andre, unge menn. Disse var, i følge Sæland, representanter for en liten del av det som skulle bli en omfattende trafikk mellom Norge og England – Englandsfarten. Dette var en fluktrute som i løpet av perioden den var i bruk – fra sommeren 1940 til våren 1942 – fraktet bortimot 3300 mennesker over Nordsjøen. Som følge av store tap – og stor tro på en alliert invasjon vestfra – ble bruken av denne sjøveien mer eller mindre avsluttet våren 1942. Sæland viser til at ca. én av ti englandsfarere forsvant på overfarten som følge av dårlig vær og skrøpelige farkoster, og noen opplevde å bli sveket av angivere som infiltrerte fluktgrupper og overga flyktingene til tyskerne, enten på land eller til tyske skip utenfor kysten.²⁵⁰

Per Kristian Sebak viser til den tyske jøden Heinrich Arnholds forsøk på flukt fra Bergen til Amerika etter invasjonen i 1940. Som følge av at Arnhold ikke hadde gyldig pass fikk han heller ikke utlevert visum fra den amerikanske ambassaden i Oslo. Dette førte til at SIPO ikke ville utstede et nytt pass. Denne runddansen – som inkluderte et opphold i Bergen Kretsfengsel og et i Ulven leir utenfor Bergen – og som til slutt endte visum til USA, Brasil og Cuba, viser hvordan jøder i Norge måtte tåle trakassering allerede i 1940-41.²⁵¹

1.7.2 Nordmenn som hjalp jøder å flykte

Det er levnet liten tvil om at det norske Holocaust aldri ville ha forløpt så effektivt som det gjorde uten bidraget fra de norske medløperne. Likevel var det 636 norske jøder som unnslopp forfølgelsene i Norge etter 1940 – og 100 som unngikk deportasjon selv om de ble værende – i stor grad takket være varslere blant både sivile og i politiet.²⁵² Tore Pryser viser

²⁴⁹ Sebak, *Vi blir neppe nogensinne mange her*, 163-164

²⁵⁰ Sæland, *Herman Beckers krig*, 115-116

²⁵¹ Sebak, *Vi blir neppe nogensinne mange her*, 164-168

²⁵² Bruland, "Det norske Holocaust", 35. Her finnes også mer utfyllende tallmateriale over ofre og overlevende blant de norske jødene.

til flere eksempler der politifolk varslet jøder i forkant av aksjonene i oktober og november 1942.

Den avskjedigede Oslo-betjenten Alf Pettersen er mest kjent; han organiserte transport av jøder til Sverige. Bl. a. hjalp han brødrene London til Sverige den 27.oktober. Vi kjenner også flere eksempler på at politifolk varslet om hva som var på ferde i forkant av jødeaksjonen. Det skjedde f.eks. både på Hundorp og Lillehammer.²⁵³

Videre viser Pryser til at Lensmann Arntzen i Østre Gausdal både varslet jøder og godtok de ordre som kom fra tyske Sipo – og dette viser at grensen mellom motstander og medløper ikke var like svart/hvitt som den har vært fremstilt tidligere. Pryser hevder også at det var et par polititjenestemenn på Lillehammer som meldte seg ut av NS etter aksjonene mot jødene, men hvorvidt dette var på grunn av anger i forbindelse med aksjonene, blir ren spekulasjon.²⁵⁴ Nils Johan Ringdal viser til at det er flere eksempler på heltemodige handlinger fra norske politifolk – blant annet fra Oslo og Stavanger der enkelte organiserte transport av jøder til svenskegrensen og andre ettersøkte gjennom tyske sperringer – men at dette kun viser frem enkeltmennesker og ikke på noen måte representerer politietaten som helhet. Ringdal fastslår dermed at det kan regnes med at denne yrkesgruppen verken hadde flere eller færre ”helter” enn andre yrkesgrupper.²⁵⁵

Sæland viser til flere situasjoner der jødiske barn – blant annet et brødrepar i Stavanger og 14 barn ved et barnehjem i Holberggata i Oslo – ble reddet rett foran nesen på Stapo ved hjelp av ildsjeler som fraktet barna med båt, lastebil og til slutt til fots inn i Sverige.²⁵⁶ I en kronikk i Aftenposten 22.november 2014 viser Tore Pryser til at både Nansenhjelpen og politimannen Alf Pettersen – i ”Carl Fredriksens transport” – er kjent for mange for sin innsats for de norske jødene. Derimot hevder Pryser at det muligens er mindre kjent at flere antinazistiske tyskere – blant annet Oberstleutnant Theodor Steltzer, sjef for Wehrmachts transportavdeling – varslet jødene i Norge gjennom venner.²⁵⁷ I forbindelse med lanseringen av Marte Michelets bok ”Den største forbrytelsen” hevdet Mats Tangestuen og Torill Torp-Holte ved Jødisk museum i Oslo at de fleste jøder som flyktet til Sverige under okkupasjonen, fikk

²⁵³ Pryser, Tore. ”Holocaust i innlandsregionen.” I *På siden av rettsoppgjøret*, redigert av Per Ole Johansen. 93-129 Oslo: Unipub, 2006: 126

²⁵⁴ Pryser, ”Holocaust i innlandsregionen”, 126

²⁵⁵ Ringdal, ”Politi og politikultur i Norge i krigsårene”, 142

²⁵⁶ Sæland, Herman Beckers krig, 212-21

²⁵⁷ Pryser, Tore. ”Mange varslet jødene.” Aftenposten, 22.11.2014

<http://www.aftenposten.no/meninger/debatt/Mange-varslet-jodene--7795309.html>

hjelp fra organiserte motstandsgrupper i tillegg til ikke-jødiske venner og naboer.²⁵⁸ Det kunne føre til store konsekvenser for de som hjalp jøder, og Ragnar Ulstein trekker frem gartner Rolf Syversen fra Oslo som en av de som ofret alt for å hjelpe jøder til Sverige. Syversen jobbet for lastebiltransporten til Alf Pettersen som fraktet flyktninger under presenninger på lasteplanet over grensen til Sverige. Under en av transportene viste det seg at en av flyktingene egentlig var angiver, og Syversen ble arrestert og senere henrettet uten dom.²⁵⁹

Per Ole Johansen påpeker at det i etterkrigstidens Norge har kommet frem en rekke eksempler på norsk politi som hjalp jøder i 1942.

Noen varslet før arrestasjoner og deportasjon, og slappet av på vakholdet slik at de arresterte fikk en ny sjanse. Andre ”valgte” feil retning da de ble sendt ut for å jakte på jøder som hadde kommet seg unna. Flere kjørte jøder til svenskegrensen og friheten i politibilene sine.²⁶⁰

Det er interessant slik Sebak forteller om at de jødene – her vises det til enkelte flyktningbarn, samt familiene Salomon/Hess og Ernst Glück – som ikke hadde latt seg registrere med spørreskjemaet i 1942, kan ha falt utenfor politiet og NS sitt søkelys. Dette kan ha ført til at både familier og enkeltjøder unngikk både arrestasjon og deportasjon.²⁶¹

1.8 Foreløpig konklusjon for del I

I del I av denne oppgaven har jeg redegjort for bakgrunnen for aksjonen mot lærerne og for aksjonene mot jødene. Avgjørelsene om å igangsette aksjonene – henholdsvis arrestasjonen av omlag 1100 mannlige lærere, og arrestasjonen og deportasjonen av 772 jøder – ble delvis tatt av NS med Terbovens støtte, men også sterke krefter innad i okkupasjonsstyret ønsket dette. Særlig i aksjonene mot jødene var tysk initiativ avgjørende, og dette var styrt fra tysk

²⁵⁸ Tangestuen, Mats, og Torill Torp-Holte. ”Frontingen av ”Den største forbrytelsen” gir en Holocaust-historie uten nyanser.” *Aftenposten*, 02.11. 2014
<http://www.aftenposten.no/meninger/kronikker/Kronikk-Frontingen-av-Den-storste-forbrytelsen-gir-en-Holocaust-historie-uten-nyanser-7768742.html>

²⁵⁹ Ulstein, Ragnar. ”1942 - det tyngste okkupasjonsåret.” *Dag og tid*, 19.12.2014

²⁶⁰ Johansen, Per Ole. ”Rettsoppgjøret med statspolitiet.” I *På siden av rettsoppjøret*, redigert av Per Ole Johansen, 47-92. Oslo: Unipub forlag, 2006: 54

²⁶¹ Sebak, *Vi blir neppe nogensinne mange her*, 250

side. Det praktiske ble i all hovedsak utført av norsk politi. Dette norske politiet var et ordenspoliti etter tysk modell der både erfarne polititjenestemenn fra før okkupasjonen og nye rekrutter med ulik bakgrunn ble ansatt. Politiets rolle er av avgjørende betydning for aksjonenes utfall. Jeg har også vist til reaksjoner – og mangel på reaksjoner – i samfunnet ved aksjonene mot begge grupper. Det er interessant å se på hvorfor arrestasjonene av lærerne skapte store offentlige reaksjoner – blant annet kollektiv protest fra foreldre over hele landet – mens befolkningen holdt seg relativt taus til behandlingen jødene ble utsatt for i forkant av arrestasjonene. Likevel var det enkeltmennesker i den norske befolkningen – særlig grenseløser på grensen til Sverige – som bidro sterkt til at 2/3 av de norske jødene ikke ble deportert til Tyskland.

I hvilken grad enkelte miljøers antisemittiske holdninger i mellomkrigstiden hadde betydning for utryddelsen av jødene i Norge vil det være vanskelig å finne noe entydig svar på. Likevel er det viktig å poengtere at en rekke av de angrepene enkelte aviser og tidsskrifter valgte å utsette jødene for, særlig på 1920- og 1930-tallet, ble stående uten betydelig motstand. Dette betyr likevel ikke at det norske samfunnet var antisemittisk verken før eller under okkupasjonen, men at mange stilte seg relativt passive til disse utsagnene.

2 Den komparative analysen – mot lærerne og jødene

2.1 Likheter og ulikheter mellom aksjonene

2.1.1 Bakgrunnen for aksjonene – likheter mellom gruppene?

I både samtiden, og i ettertiden, har lærernes motstand mot nazifisering av skolen blitt sett på som en viktig del av den sivile motstanden i Norge – selv om den muligens ikke har fått like mye oppmerksomhet som andre deler av motstandskampen. Lærerne var en yrkesgruppe som var tilstede i hver eneste norske kommune, og dette bidro til at gruppen sto sterkt i det norske samfunnet. Dette bidro nok også til at lærernes protester mot nazifiseringen av skolen – i tillegg til motstanden mot ”Lov om nasjonal ungdomstjeneste” – vekket et stort engasjement i den norske befolkningen for øvrig. Lærernes troverdighet i kampen mot nazifiseringen av lærerforeningene – som ledd i en nazistisk indoktrinering av norske barn – var en viktig faktor i kampen som fulgte de kollektive utmeldingene fra Norges Lærersamband i 1942. Lærernes kamp – som ble støttet av både Kirken, Universitetet og flere store arbeidstakerorganisasjoner – ble en fiasko for NS, og Quisling personlig. NS’ prestisjetap mot lærerne må særlig sees i betraktning av at Terboven i det lengste prøvde å unngå en konflikt med de fagorganiserte.

Det var flere årsaker til at ikke alle lærere valgte å avvise det obligatoriske medlemskapet i Lærersambandet. Blant disse var frykt for represalier, politisk enighet med NS, ønske om mer betydningsfull stilling eller liknende trolig vanligst. Om lag 1200 lærere valgte å melde seg inn i Lærersambandet i 1942, og dette omfatter ca. 12,5 % av lærerne i Norge. Dermed ser man at kun en liten andel lærere valgte å være medlem i den politisk styrte lærerforeningen som erstattet de opprinnelige foreningene. I løpet av okkupasjonstiden var lærerne sterkt representert blant NS-medlemmene, med om lag 500 medlemmer i løpet av okkupasjonen.²⁶² Men de var også én av de yrkesgruppene som hadde flest utmeldinger, en utvikling som begynte allerede i 1942. Det er grunn til å tro at NS-lærerne – i likhet med en rekke andre

²⁶² Hagemann, *Skolefolk*, 211

NS-medlemmer – hadde lite til overs for den behandlingen norske lærere fikk i striden om skolen.

På tross av den stillingen lærerstanden hadde i det norske samfunnet før og under okkupasjonen var det ikke tysk personell som ble benyttet i arrestasjonene. Det er interessant at aksjonene mot en samfunnsgruppe som var så vel ansett, kunne utføres av norsk personell. NS og tyskerne sitt behov for å dele skyld med det norske politiet – samt at norsk personell skapte mindre motstand og oppmerksomhet enn tysk personell i slike saker – var viktige årsaker til at det norske politiet, med Stapo som koordinerende instans fikk ansvaret for å arrestere lærerne. I tillegg viste betydelige deler av det norske politiet stor grad av samarbeidsvilje overfor den tyske ledelsen, en velvilje som ble hardt kritisert av Administrasjonsrådet i forbindelse med inndragningen av norske jøders radioapparater allerede i 1940.

Da jødeparagrafen i Grunnloven ble opphevet i 1851 ble det antatt at mange jøder som ville søke lykken i Norge. Den forventede jødeinvasjonen kom aldri til Norge – heller ikke fra Russland der jødene fikk svært vanskelige forhold å leve under mot slutten av 1800-tallet. Marte Michelet skildrer i sin bok historien til en familie som innvandret til Norge fra nettopp Russland på begynnelsen av forrige århundre. Familien Braude kom til Norge i 1911 – en av mange familier som ble presset ut av et stadig mer jødefiendtlig Tsar-Russland, og som bosatte seg i Kristiania. I det jødiske området nederst på Grünerløkka – der en rekke jødiske forretninger ble opprettet – blir det i 1921 bygget Norges første synagoge.²⁶³ Mange jøder hadde vært en del av det norske samfunnet, blant annet her på Grünerløkka, i flere tiår da krigen brøt ut.

Rundt 1920 befant det seg i underkant av 1500 registrerte jøder i Norge – i en befolkning bestående av ca. 2,8 millioner mennesker²⁶⁴ – men likevel hevdet flere norske aviser og tidsskrifter at jødene utgjorde en trussel for det norske samfunnet. Jødene som innvandret til Norge frem til midt på 1930-tallet må i stor grad kunne kalles arbeidsinnvandrere – men dette endret seg med den nasjonalsosialistiske maktovertakelsen i Tyskland i 1933. Fra 1933 til 1940 forsøkte tusenvis av jødiske flyktninger å ta seg ut av Tyskland og over til vest-

²⁶³ Michelet, Marte. *Den største forbrytelsen. Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust*. Oslo: Gyldendal, 2014: 39

²⁶⁴ Sebak, *Vi blir neppe nogensinne mange her*, 271. Se 271-275 for mer utfyllende tallmateriale.

europiske land og USA. Norge valgte å avvise de aller fleste søknadene om innreise, og frem til krigsutbruddet fikk kun omlag 450 jødiske flyktninger oppholdstillatelse i Norge.²⁶⁵ I 1940 befant det seg omkring 2100 jøder i Norge – som i ulik grad var integrerte i det norske samfunnet – og mange hadde norsk statsborgerskap.

Jødene var en religiøs minoritet – en gruppe som utgjorde mindre enn én promille av befolkningen i Norge – og som i liten grad protesterte på den antisemittiske trakasseringen og angrepene i mellomkrigstiden. Det er imidlertid interessant at jødene i 1940 var representert i flere samfunnslag – i motsetning til lærerne som i stor grad tilhørte middelklassen, med politisk ståsted mot det liberale venstre. Jødene i Norge var i utgangspunktet en lite synlig gruppe – de fleste levde sine liv i fred og fordragelighet med naboer og kolleger. Deres kollektive leveregel var å ligge lavt i terrenget. Lærernes samfunnsposisjon gav dem en fremskutt rolle i samfunnet. Allerede høsten 1940 markerte de seg gjennom lærerforeningenes kontante og kraftfulle motstand mot nyordningen.

2.1.2 Likheter og ulikheter ved aksjonene.

18.juni 1941 ble de norske lærerforeningene, sammen med en rekke andre foreninger og organisasjoner underlagt en førerstyrt politisk ledelse – en direkte konsekvens av de fire foreningenes høylytte protester mot lojalitetskravene i Terbovens nyordning – og de fire lederne ble fratatt ledervervene. Den politiske overtakelsen av lærerforeningene førte til kollektiv utmelding av foreningene, samt at motstanden fortsatte i illegale undergrunnsbevegelser. De illegale grupperingene fulgte opp med flere undergrunnsparoler, blant annet fra nyopprettede ”Skolefronten” – en uformell sammenslutning av alle undergrunnscellene og aksjonsutvalgene som arbeidet mot nazifiseringen av skolen. Skolefronten, under ledelse av Einar Høigård, sendte raskt etter opprettelsen ut en parole der alle lærere hadde rett til å avvise kravet om lojalitet til NS. Dette utgjorde en virksom form for sivil ulydighet som forsinket NS’ planer for skolen.

I februar 1942 ble skolene stengt – en avgjørelse som ble begrunnet med mangelen på brensel til å varme opp skolebyggene med. ”Brenselsferien” etterfølges 20.mars 1942 av massearrestasjoner av om lag 1100 mannlige lærere. Blant dem som blir arrestert finnes både klare motstandere av politiseringen av skolen så vel som passive lærere med liten eller ingen

²⁶⁵ Fure, *Mellomkrigstid*, 49-50

tilknytning til Skolefronten. Arrestasjonene ble en rekke steder varslet av både lokale politikamre og av NS-medlemmer, en konsekvens av at mange enkeltpersoner selv tok initiativ til å varsle om hva som skulle skje.²⁶⁶ Dette bidro til at det ved flere skoler var mulig å gjennomføre møter i kollegiet for å diskutere hvordan skolehverdagen skulle organiseres uten de arresterte. Et eksempel er at det ved en skole i Hønefoss ble avholdt et møte der det ble enighet mellom lærerne om at de fysisk sterkeste lærerne kunne ta kollegers plass ved arrestasjonene.²⁶⁷

Flere steder i Norge reagerte lokalbefolkningen sterkt på arrestasjonene; Blant annet brøt det i Sandnes ut opptøyer der befolkningen ville vise sin støtte til lærerne da de ble kjørt bort med buss. Her gikk flere av tilskuerne til arrestasjonene til angrep på bussen med lærerne slik at den fikk store skader og derfor ble forhindret fra å nå Stavanger kretsfengsel før fengselet var fullt. Lærerne fikk da beskjed om å reise hjem igjen.²⁶⁸ Arrestasjoner til tross – bare fire dager etter sendte Skolefronten ut nok en parole der de fastholdt sin protest – og de viste dermed at de ikke lot seg bøye for trusler om arrestasjoner. Det ble også understreket at lærerne ikke var i streik, men at de ønsket å gjenoppta undervisningen når det ble mulig.²⁶⁹ Selv om en rekke skoler brukte tid på å sette i gang undervisningen igjen etter aksjonen – som enkelte steder hadde skapt stor lærermangel – skjedde dette allerede i april/mai over store deler av landet. Over hele landet åpnet protesterende lærere den første timen tilbake på skolen med å lese opp en erklæring der de slo fast at de – på tross av å ha gjenopptatt arbeidet – ikke aksepterte medlemskap i Sambandet eller den politiske nyordning.²⁷⁰ Parolen fra mars 1942 viser at den politiske endringen NS ønsket i skolen også innebar kravet om ungdomstjeneste i NSUF. Parolen fra Skolefronten oppfordret til individuelle protestbrev fra norske foreldre, og de responderte også med tusenvis av brev til departementet.²⁷¹

Jødene i Norge ble ikke samlet i ghettoer, de fikk ikke klærne merket med davidstjerne eller ble fratatt statsborgerskapet slik jøder i en rekke andre okkuperte land opplevde. I stedet ble trakasseringen av jødene utført i mindre aksjoner, der forskjellen mellom jødene og andre

²⁶⁶ Ringdal, "Politi og politikultur i Norge i krigsårene", 141-142

²⁶⁷ Hagemann, *Skolefolk*, 205

²⁶⁸ *Ibid.*, 206

²⁶⁹ *Ibid.*, 206

²⁷⁰ *Ibid.*, 206

²⁷¹ Norges Hjemmefrontmuseum, *Parole. Foreldre og NSUF ungdomstjeneste*. Arne Okkenhaug. Materiale ang. skolen. NHM boks 59. Mars 1942.

nordmenn ikke var like eksplisitt. Da pålegget om J-stemplingen av pass og identifikasjonspapirer ble annonsert – etterfulgt av pålegg om utfylling av skjemaet ”Jøder i Norge” – ble heller ikke dette møtt av høylytte protester i det jødiske miljøet eller i befolkningen for øvrig. I skjemaet skulle alle voksne jøder – det vil si alle med rød J i sine identifikasjonspapirer – fylle ut omfattende informasjon om seg selv og sine barn. Spørreskjemaet – som ble utformet av NS’ statistiske kontor etter tysk modell – ble en svært viktig kilde til informasjon om norske jøders bosted og økonomiske situasjon i forkant av arrestasjonene. Flere polititjenestemenn syntes nok særlig at spørreskjemaet var en ubehagelig belastning, og valgte å vente med å kreve inn skjemaene fra jødene i sitt distrikt frem til Politidepartementet sendte ut en puring 25.april 1942.²⁷² Likevel er det, slik jeg har påpekt ovenfor, viktig å merke seg at politiet i Norge allerede i mai 1940 ble refset av Administrasjonsrådet for manglende motstand mot å bistå det tyske okkupasjonsstyret – da i forbindelse med inndragning av radioapparater fra jødiske hjem – den første ”testen” av det norske politiets vilje og evne til å motstå press fra okkupasjonsmakten.²⁷³

Etter krigen hevdet en rekke politimenn at de ikke visste at Stapo allerede fra begynnelsen av hadde vært et tyskinitiert, politisk politi. Dette på tross av at norsk politi raskt etter 9.april ble omstrukturert – i en klar militarisert retning etter modell fra det tyske ordenspolitiet – og at rekrutteringen både av førkrigsansatte og nye til dette var uproblematisk.²⁷⁴ Likevel; på tross av at antallet NS-medlemmer innad i politiet var høyere enn i andre yrker, utviste ikke medlemmene en klart nazistisk overbevisning. Mange inngikk medlemskap tilnærmet utelukkende fordi presset om medlemskap i partiet ble for sterkt å motstå.²⁷⁵

The percentage of NS party members in the police certainly appeared to be a symbolic victory, and establishment of a political police provided a powerful instrument to collaborators for terrorizing the population and valuable assistance to the occupiers. This political police force was of vital importance for the arrest and deportation of the Jews. But

²⁷² Johansen, *Oss selv nærmest*, 145-146

²⁷³ Johansen, ”Norge og Holocaust”, 182

²⁷⁴ Selliaas, ”STAPO 1941-1945. Norsk politi i tysk tjeneste”, 158 og Ringdal ”Politi og politikultur i Norge i krigsårene”, 131-132

²⁷⁵ Fure, Odd-Bjørn. ”The Conditions, Functions, Achievements and Failures of Civilian Resistance 1940-1945: Norway from a Western European Perspective.” Hovedinnlegg 25.februar 2015 ved konferansen *The Conditions, Functions, Achievements and Failures of Civilian Resistance 1940-1945: Norway from a Western European Perspective* ved HL-senteret. 25.-26.februar 2015: 14

the success had its limits. Important resistance networks persevered inside the police throughout the occupation.²⁷⁶

Videre hevder Fure at en rekke polititjenestemenn ble arrestert for motstandsarbeid under okkupasjonen, og at enda flere aldri ble oppdaget. Arrestasjonene mot studentene og offiserene – og mot ulydige polititjenestemenn i 1943 – ble ikke utført av norsk politi, da de tyske myndighetene manglet tillit til politiet.²⁷⁷ På tross av at en rekke polititjenestemenn bidro til den norske motstandskampen – ofte i en dobbeltrolle som NS-medlem og motstandsmann – forble norsk politi i stor grad lojale mot NS helt til frigjøringen. Derfor ble politiet også en viktig aktør i det norske Holocaust, i likhet med i arrestasjonene av lærerne.

Den første storaksjonen mot de norske jødene – der alle mannlige jøder over 15 år ble arrestert – fant sted 26.oktober 1942. Fra Oslo ble de ført til interneringsleiren Berg utenfor Tønsberg. Arrestasjonen ble gjennomført av Stapo under ledelse av politimajor Karl Fredrik Martinsen i nært samarbeid med det tyske sikkerhetspolitiets ansvarlige, Hauptsturmführer Wilhelm Wagner.²⁷⁸ Samme dato, 26.oktober 1942, trådte også loven om inndragning av jødisk formue i kraft. Med dette ble jødene fratatt verdipapirer, smykker, kontanter, innhold i bankbokser etc.²⁷⁹ Etter å ha ligget i dekning mellom de to aksjonene flyktet i desember 1942 de fleste jødene som hadde unngått å bli arrestert. Mange flyktet ved hjelp av organiserte flyktningstransporter eller gode naboer og venner, men noen valgte også å bli igjen i Norge. Den 26.november ble de resterende jødene i Norge – også en rekke pasienter på sykehus, spebarn og gamle – arrestert og sendt med tog, lastebiler og rekvirerte drosjer til Oslo Havn der lasteskipet ”Donau” ventet. 159 av de arresterte fra andre steder i Norge – blant annet Trondheim – rakk ikke til Oslo med tog tidnok til å rekke Donau og ble derfor deportert med skipet ”Gotenland” 24.februar 1943. Totalt ble 772 norske jøder deportert fra Norge i 1942 og 1943.

I motsetning til lærerne – som med sine paroler og bastante front mot NS-myndighetene forventet en reaksjon fra Quisling og Terboven – hadde ikke norske jøder i særlig grad bidratt med høylytte protester mot den trakasseringen de ble ofre for. Dette hadde de heller ikke

²⁷⁶ Fure, ”The Conditions, Functions, Achievements and Failures of Civilian Resistance 1940-1945: Norway from a Western European Perspective.”, 14

²⁷⁷ Ibid., 14

²⁷⁸ Bruland, ”Det norske Holocaust”, 18

²⁷⁹ Mendelssohn, *Jødernes historie i Norge*, 83

ressurser til. I en rapport utarbeidet i 1943 av Marcus Levin – representanten for den amerikansk-jødiske hjelpeorganisasjonen American Jewish Joint Distribution Committee i Norge – skriver han etter at han hadde flyktet til Sverige, at jødene i Norge ikke fryktet en systematisk aksjon mot hele gruppen:

(...) den alminnelige mening blant jødene før oktober 1942 var at de skulle likvideres enkeltvis ved at de skulle beskyldes for forseelser mot okkupasjonsbestemmelsene eller mot andre forordninger. Jødene var derfor ytterst forsiktige og mente ved loyal opptreden å kunne unngå arrestasjon.²⁸⁰

Igjen er det en klar forskjell mellom aksjonene mot de norske lærerne og jødene – de to gruppene representerte i svært ulik grad hva slags problem de var for det nazistiske regimet under ministerpresident Quisling. Lærerne representerte politisk- og moralsk motstand – et forsvar for et demokratisk verdisett med individets samvittighet som rettesnor i et ensrettet samfunn der motstand mot statens ene parti ikke var tillatt. De bidro med sin massive undergrunnsvirksomhet til å skape større misnøye og motstand i den norske sivilbefolkningen.

Jødene på den andre siden var en religiøs gruppe, et hatobjekt i den nasjonalsosialistiske ideologien. En gruppe som lang tid i forveien var forutbestemt til utryddelse i de tyske dødsleirene. Vi vet at det tidlig ble opprettet motstandsgrupper innad i politiet som bisto med varsling og annet motstandsarbeid. Dette står likevel i dyp kontrast til det politiet som for mange i befolkningen fremsto som svært nært knyttet til NS under hele okkupasjonen. Når det gjelder hjemmefrontens motstand mot arrestasjonene av de to gruppene er det igjen en viktig forskjell; arrestasjonen av lærerne ble møtt med en rekke spontane motreaksjoner både fra Skolefronten og fra lokalbefolkningen, mens arrestasjonene av jødene i liten grad utløste en protest i samme størrelsesorden. Her er det også viktig å påpeke at aksjonene fant sted under helt forskjellige omstendigheter: Arrestasjonene av lærerne foregikk i full offentlighet og var ment til å være en straffereaksjon som skulle knekke lærernes motstand og virke kuende på den norske sivilbefolkningen. Derfor var det nødvendig at både lærerne og andre fikk kjennskap til aksjonene. Aksjonene mot jødene foregikk om natten. Svært få visste om aksjonene på forhånd og et begrenset antall var orientert mens det pågikk.

²⁸⁰ Mendelssohn, *Jødernes historie i Norge*, 24

Da det gikk ut beredskapsvarsel til norske lensmannskontor og politikamre 19.mars 1942 ble det antatt at det var en større militær operasjon på gang – de fleste ble, i følge Okkenhaug, overrasket over at det var en større aksjon på gang mot landets *lærere*.²⁸¹ Likevel er det rimelig å anta at mange av de arresterte lærerne – med unntak av de som hadde forholdt seg passive i forhold til de protestparolene som var sendt ut – forventet en form for reaksjon fra det nazistiske styret. Dette gjorde seg særlig gjeldende for de som allerede var pålagt meldeplikt i begynnelsen av mars. Okkenhaug hevder at en rekke av de polititjenestemenn og lennsmenn som mottok arrestordren mot lærerne var overrasket over – og til dels svært motvillige – til aksjonen.²⁸²

Johansen oppgir at enkelte politifolk varslet om arrestasjonene som skulle skje i oktober 1942 – i tillegg til å skaffe pass, transport over grensen eller liknende – men at antallet hjelpere er ukjent for ettertiden. Videre hevder Johansen at flere av disse ”stripete” politimennene deltok aktivt i aksjonene mot jødene – muligens for å ikke avsløre dobbeltspillet – men at mange av enkelthistoriene er vanskelige å bekrefte i ettertid.²⁸³ Dette understøttes også av Tore Pryser gjennom historien til politimannen Arild Tvete fra Vingrom som ble ansatt i Stapo i juni 1941, men som valgte å forlate stillingen allerede før jødeforfølgelsene begynte. Tvete ble dermed kun dømt til betinget fengsel i 1948 og dette ble senere ble omgjort til et forelegg. På 1990-tallet angret han derimot på å ha godtatt dette forelegget, som han mente var urettferdig, da han hevdet at han hadde varslet en jødisk pike han hadde et forhold til i Oslo allerede i 1941 om at hun burde flykte til Sverige. Tvetes historie ble ikke bekreftet av jødiske Elsa Dickman i 2001– som Pryser lette seg frem til som den aktuelle jødiske piken i Tvetes historie – og Tvete fikk ikke saken gjenopptatt.²⁸⁴

Uavhengig av om enkelte norske politimenn i større eller mindre grad varslet jødene om det som skulle skje, må man kunne fastslå at norske jøders flukt fra Holocaust i stor grad baserte seg på innsatsen til enkeltmennesker, eller begrensede nettverk. Disse bidro – med stor risiko for eget liv – til at om lag 2/3 av norske jøder ikke ble deportert ut av Norge under krigen. Unntaket fra dette må sies å være flere politifolks deltakelse i blant annet ”Carl Fredriksens Transport”. Ved opprettelsen av Carl Fredriksens Transport – en organisert flyktningstransport

²⁸¹ NHM, *En kamp for sannhet og rett*. Boks 5

²⁸² Ibid.

²⁸³ Johansen, *Oss selv nærmest*, 152

²⁸⁴ Pryser, ”Holocaust i innlandsregionen”, 126-128

som ble opprettet da det ble et presserende behov for flyktningstransporter til Sverige høsten 1942 – ble tidligere politimann i Stapo Alf Pettersen, raskt en av bakmennene. Pettersen ble høsten 1942 oppsagt i Stapo etter å ha nektet å innordne seg i ”den nye tid” – som blant annet besto i å gjøre nazihilsen til tyske offiserer. Da hans kone – høygravide Gerd Pettersen – gikk med på å la mannen fortsette det farlige arbeidet med å transportere flyktninger over grensen var Pettersen raskt ute med å stadfeste noen grunnregler i organisasjonen: Han ville selv bestemme hvem som skulle bli med, det skulle ikke være bruk av dekknavn og de skulle være bevæpnet, men ikke medlemmer av milorg. I tillegg ønsket Pettersen å benytte Rolf Syversen og gartneriet hans i Oslo, slik jeg har vist til ovenfor, og han ønsket i stor grad å rekruttere politimenn som fremdeles var i tjeneste. Dette oppnådde han ved rekrutteringen av blant annet Ragnar Nyhus (ansvarlig for å skaffe bensin til lastebilene), Jon Høgvoll (fulgte Pettersen ved flere turer over grensen) og Morten Slettevold (skaffet våpen og ammunisjon). I tillegg til disse politimennene – og flere andre politifolk som ikke er navngitt – var en rekke andre involvert i ”redningsaksjonene” som særlig skulle hjelpe jødiske flyktninger og motstandsfolk fra blant annet milorg over grensen til Sverige. Blant disse finner vi Henry Hem ved passkontoret (som ordnet falske grenseboerbevis), legen Rolv Daniel Engebretsen (som ble svært viktig i transport av jødiske pasienter og som hadde ansvaret for sovemedisinen i melkeflaskene til småbarn som skulle være med transporten), tannlege John Lambrigt (som stilte sitt kontor til disposisjon som møtested og våpenlager), samt de svenske grensevaktene Nils Sjøstedt og Vidar Hedd. Mats Tangestuen hevder at i løpet av de ukene transporten foregikk var Alf Pettersen selv med på hver eneste tur over grensen.²⁸⁵

Fra slutten av november 1942 til 14.januar 1943 førte Pettersen to lastebiler om dagen, fem dager i uken mot grensen. Julaften og 1.juledag kjørte de ikke. Bilene kjørte nærmere og nærmere grensen etter hvert som flyktingene hadde tråkket snøen så hardpakket lastebilene ikke sank ned. Mot slutten stoppet bilene bare noen få hundre meter fra grensen. Blant flyktingene var det mange barn og eldre, og de slapp da å gå i timevis gjennom tett skog slik som mange andre måtte gjøre.²⁸⁶

Det finnes ingen sikre tall på hvor mange Carl Fredriksens Transport faktisk reddet over til Sverige i de om lag 6 ukene organisasjonen var aktiv, men et tall mellom 600 og 1000 synes

²⁸⁵ Tangestuen, Mats. ”Carl Fredriksens Transport – krigens største redningsbragd”. Kunst i offentlige rom. *Dette er et fint sted*. 27.10.2012.

http://koro.no/content/uploads/2015/01/et-fint-sted_2210_webfile_oppslag.pdf

²⁸⁶ Ibid.

sannsynlig. ”Gerd Pettersen, som holdt kontroll på listene over flyktningene, fortalte i et intervju at hun mistet tellingen da antallet var noe over 600, men at mange ble fraktet over etter det.”²⁸⁷ Tangestuen antar at dersom det stemmer, slik Reidar Larsen skrev i 1947, at de i gjennomsnitt fikk 175 flyktninger i uka over grensen er antallet for 6 ukers transport akkurat i overkant av 1000 barn, voksne og gamle.²⁸⁸

2.1.3 Følgene av aksjonene mot lærerne – i kjølevannet av protestene

Aksjonene mot de norske lærerne fra 20.mars 1942 vekket harme, motstand og avsky i den norske befolkningen. Interneringen av lærerne i arbeidsleirer førte ikke til – slik Quisling hadde forventet – at den norske lærerstanden gav etter og aksepterte medlemskap i den nazistiske foreningen Norges Lærersamband. I stedet ble aksjonene mot de norske lærerne en fiasko. De fleste lærere med klar motstand mot NS og det tyske okkupasjonsstyret, fikk gå tilbake i stillingene sine i skoleverket allerede høsten 1942 (mange allerede i mai), uten at dette ble oppfattet som et tilbaketog i forhold til det de hadde kjempet for.

I kontrast til i Tyskland ble ikke skolen i Norge en oppdragerinstitusjon der ariske barn skulle indoktrineres med nasjonalsosialistiske ideer. På tross av lærerstandens åpenbare seier over Lærersambandet – som i praksis ble en organisasjon uten medlemmer – fortsatte trakasseringen av norske lærere helt til krigens slutt i 1945. Et eksempel på dette er fra Telemark der lokale skolebyråkrater utsatte motstandslærerne for sanksjoner, trusler om lønnstrekk og oppsigelser, utkastelse av tjenesteleiligheter og andre former for trakassering. Lokale motstandsforeninger støttet de forfulgte og bidro med juridisk rådgivning i en rekke enkeltsaker.²⁸⁹ Skolefrontens leder, Einar Høigård, ble arrestert av norsk politi på toget mellom Sarpsborg og Halden i et fluktforsøk til Sverige 23.oktober 1943. Han ble transportert videre til Bredtvet fengsel allerede 25.oktober og under oppholdet her ble han flere ganger sendt til Victoria terrasse for avhør. Den 25.november 1943 ble Høigård formelt overført fra Bredtvet til det tyske Sipo på Victoria terrasse. Der kastet han seg – for å hindre at han kunne komme til å røpe viktige nettverk under tortur – ut av et vindu i trappeoppgangen mellom 3. og 4.etg og døde, bare 34 år gammel.²⁹⁰

²⁸⁷ Tangestuen, ”Carl Fredriksens Transport – krigens største redningsbragd”.

²⁸⁸ Ibid.

²⁸⁹ Fure, *Unntaksår*, 222

²⁹⁰ Kvam, *Skolefronten*, 260-265

2.1.4 Det norske Holocaust – reaksjonene etterpå

Det norske Holocaust ble i all hovedsak gjennomført fra oktober 1942 til februar 1943. Da ble 772 norske jøder arrestert, internert og sendt til tilintetgjørelsesleir i Tyskland og Polen. Av disse overlevde kun 34.

I forkant av deportasjonene ble norske jøder allerede fra mai 1940 regelmessig trakassert med stadig nye påbud og direktiver– først forbudet mot at jøder kunne eie radioapparat – som ikke gjald den øvrige norske befolkningen. I januar 1942 ble jødene i Norge pålagt å få sine pass og legitimasjonspapirer stemplet med rød ”J”, og kort tid etter ble påbudet om å fylle ut skjemaet ”Jøder i Norge” innført. I tillegg til denne åpenbare forskjellsbehandlingen av jødene som en religiøs minoritet i Norge ble jødene stadig negativt omtalt i de nazistisk kontrollerte avisene.

Under en unntakstilstand i Sør-Trøndelag 6.-7.oktober 1942 ble mannlige jøder helt ned i 15-16-årsalderen arrestert og sendt til Falstad fangeleir. Disse ble ikke sluppet ut igjen før deportasjonen i november, og dette kan derfor regnes som det egentlige startskuddet for arrestasjonene av de norske jødene.²⁹¹ Likevel var det hendelsen den 22.oktober 1942 – der en ung NS-politimann ble skutt i et håndgemeng med en grenselos som ledsaget jøder på grensen mellom Norge og Sverige – som ble det endelige påskuddet NS hadde ventet på. Den 26.oktober ble det sendt ut arrestordre til politikamre og lennsmenn i hele landet om at alle mannlige jøder over 15 år skulle arresteres og interneres. I måneden som fulgte ble kvinnelige jøder pålagt meldeplikt. I løpet av disse ukene var det en rekke som flyktet til Sverige ved hjelp av organiserte- og uorganiserte grupper før de resterende jødene ble arrestert 26.november 1942. Norsk personell, politi og paramilitære enheter, gjennomførte hele denne prosessen, under tysk overoppsyn før tysk politi overtok de jødiske fangene på kaia i Oslo. En rekke polititjenestemenn og andre offentlige funksjonærer fikk fortsette i stillingene og embetene sine etter 1945 – på tross av medvirkningen til det norske Holocaust. En rekke Stapo-folk fortalte i rettsoppjøret om jøder de hadde hjulpet – både som en del av

²⁹¹ HL-senteret, ”Deportasjonen av de norske jødene”,
<http://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/folkemord/folkemord-under-nazismen/holocaust/norge/deportasjonen-av-de-norske-jodene.html>

det organiserte motstandsarbeidet og på eget initiativ – men det var vanskelig å verifisere fortellingene de kom med.²⁹²

Både deltakelse og medvirkning i deportasjonen av jødene i Norge var en del av tiltalegrunnlaget i flere av landssviksakene etter 1945. Christopher S. Harper trekker frem 23 saker mot nordmenn – blant annet mot Vidkun Quisling, Knut Røed og Sverre Riisæs – og 1 sak mot tyske Wilhelm Wagner fra SS, i sin undersøkelse og viser til at jødeforfølgelsen i Norge skjedde i både tysk og norsk regi.²⁹³

Under saken la Quisling hele ansvaret på tyskerne, mens Wagner, som vitnet i saken mot Quisling, ga uttrykk for at deportasjonen ble gjennomført etter ønske fra norske myndigheter. Så vidt vi vet, foreligger det ikke noe klargjørende dokumentasjon som viser om aksjonen i utgangspunktet var et norsk eller tysk prosjekt.²⁹⁴

Harper viser videre til landssvikdommen mot Quisling der den tidligere ministerpresidenten ble tiltalt for forsettlig medvirkning til drap av de deporterte jødene. Det betyr at Quisling hadde et direkte ansvar for deportasjonen av jødene, som førte til døden for så godt som alle de deporterte. Likevel valgte retten å frifinne Quisling for forsettlig drap med den begrunnelse at det ikke kunne bevises at han visste om gasskamrene i de leirene som jødene ble sendt til. I mange av sakene mot tidligere Stapo- og ordinære polititjenestemenn/lensmenn var deltakelsen i aksjonene mot jødene bare en del av tiltalen. I landssviksaken mot tidligere Politiinspektør i Stapo, Knut Rød, derimot var arrestasjonen og deportasjonen av jødene helt sentralt. Røed ble frifunnet i to instanser, og dette ble begrunnet med det arbeidet Røed hadde gjort for motstandsbevegelsen. Knut Rød gikk tilbake i jobb ved Oslo politikammer i 1950 og sto i stillingen frem til han gikk av med pensjon ved oppnådd aldersgrense i 1967.²⁹⁵

Når denne skade/nytte-avveiningen resulterte i at nytten av Røds bistand til motstandsbevegelsen ble ansett som større enn skaden ved å lede arrestasjonene av jødene, så

²⁹² Johansen, *Oss selv nærmest*, 151-152

²⁹³ Harper, Christopher S. "Rettsoppgjørets behandling av deportasjonen av jødene fra Norge under okkupasjonen 1940-1945." *Temahefte nr.16*. Oslo: HL-senteret, 2012: 5-6

²⁹⁴ *Ibid.*, 7

²⁹⁵ *Ibid.*, 25-28

måtte konsekvensen bli at han, samlet sett, ikke hadde ytet fienden noen bistand og dermed måtte frifinnes.²⁹⁶

Samme dag som arrestasjonene av mannlige jøder over 16 år ble ”Lov av 26. oktober 1942 om inndragning av formue som tilhører jøder” vedtatt og dette innebar at all jødisk eiendom og formue skulle inndras til staten. I en avtale mellom tyske myndigheter og Quisling-regimet ble det bestemt at alt gull, sølv og alle armbandsur tilhørende jøder skulle gis tyske myndigheter som ”frivillig bidrag til krigsutgiftene” – altså at jødene delvis betalte for sin egen utryddelse! Resterende formue, eiendeler og eiendom skulle tas hånd om av norske myndigheter. Likvidasjonsstyret som skulle håndtere de jødiske formuer og verdier – formelt underlagt Finansdepartementet – ble opprettet i Oslo. Etter krigen skulle verdiene tilbakeføres, men det manglet opplysninger om verdier i 162 husstander og 165 bedrifter da bomappene til disse ikke var å finne.²⁹⁷ Denne delen av det norske Holocaust går jeg ikke videre inn på i denne oppgaven.

Først i 1999 ble norske jøder tilkjent erstatning fra den norske stat for de verdiene de mistet og for at norske tjenestemenn hadde bidratt til å sende jødene til de nazistiske konsentrasjonsleirene.²⁹⁸ På Holocaustdagen 27.januar 2012 beklaget daværende statsminister Jens Stoltenberg på vegne av det norske folk de lidelser som var påført de norske jødene under krigen. ”Uten å frata nazistene ansvaret, er det tid for å se at politifolk og andre nordmenn deltok i arrestasjoner og deportasjoner av jøder. Jeg finner det i dag riktig å uttrykke vår dype beklagelse for at dette kunne skje på norsk jord.”²⁹⁹ Kun én gjenlevende norsk jøde, Samuel Steinmann, var tilstede for å ta imot beklagelsen.

²⁹⁶ Harper, ”Rettsoppgjørets behandling av deportasjonen av jødene fra Norge under okkupasjonen 1940-1945.”, 28

²⁹⁷ NOU 1997:90

²⁹⁸ HL-senteret, ”I ettertid” <http://www.folkemord.no/Norge/8968>

²⁹⁹ Aftenposten. ”Stoltenberg: - Vår dype beklagelse over at dette kunne skje på norsk jord” 27.01.2012. <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/Stoltenberg---Var-dype-beklagelse-over-at-dette-kunne-skje-pa-norsk-jord-6750634.html>

3 Særegne betingelser for tiltak mot og arrestasjoner av jøder og lærere

3.1 Faktorer som hadde betydning for hvilke typer aksjoner som ble satt i verk mot de to gruppene og reaksjonene mot dem

I mars 1942 ble 1100 norske lærere arrestert etter en lengre periode med kamp om prinsippene for undervisning og oppdragelse. I oktober og november samme år ble 1/3 av jødene i Norge arrestert og senere deportert til Tyskland etter å ha blitt påført flere nedverdiggende tiltak som J-stempling av pass og krav om innrapportering av formue.

For å kunne besvare spørsmålet om hvilke forhold som var bestemmende for hvilke tiltak og aksjoner som ble satt i verk mot nettopp disse gruppene er det viktig å rette søkelyset mot formålet med tiltakene og aksjonene: I det ene tilfellet var formålet politisk omskolering og i det andre tilfellet tilintetgjørelse. I tillegg er de to gruppenes plassering i samfunnsstrukturen av betydning. Spørsmålet om hvem som arresterte de to gruppene er sentralt, og dette gir følgende analytiske fokus:

1. De to gruppenes posisjon i det nazistiske rasehierarkiet: De to gruppenes posisjon i det norske samfunnet
2. Politiets rolle i tiltakene mot og arrestasjonene av de to gruppene. Paradokset er at til tross for at disse to gruppene var ulikt plassert i det nazistiske rasehierarkiet og i den norske samfunnsstrukturen, ble de begge arrestert av norsk politi. Hvorfor?
3. Reaksjonene fra det omliggende samfunn: Ulike reaksjoner på aksjonene mot de to gruppene.

3.1.1 Lærerne som representanter for majoritetsbefolkningen og deres plass i det nazistiske rasehierarkiet

De norske lærerne var – som jeg har konstatert ovenfor – en yrkesgruppe bestående av kvinner og menn hovedsakelig fra middelklassen, med en tendens til tilhørighet mot den liberale delen av venstresiden i norsk politikk. Det fantes lærere i hver eneste kommune i Norge. Tyskerne var ikke opptatt av å skille mellom rasekvalitetene til majoritetsbefolkningen i de ulike norske institusjoner, eller sektorer – med unntak av jødene. Når lærerne ble valgt ut til den første store aksjonen mot en sivil gruppe i det norske samfunnet var det fordi de forvaltet nøkkelen til et nazistisk kjerneanliggende; den politisk-ideologiske oppdragelsen av barn og ungdom. Da lærerne som gruppe forvaltet en høy samfunnsanseelse ville det være av avgjørende betydning å få dem over på nazistenes side. Dette er også i tråd med det Wyller hevder. Dessuten var det NS-myndighetene som drev dette prosjektet i begynnelsen, og disse var på dette tidspunktet mer opptatt av generell samfunnsideologi enn raselære. I kraft av sin ariske bakgrunn ble det lærernes svært aktive *motstand* mot nazifiseringen og særlig mot NS som førte til at de som gruppe havnet i skuddlinjen for de nye kollaborasjonsmyndighetene. Ikke at de falt utenfor ideen om det nazistiske idealmennesket.

Det nasjonalsosialistiske rasehierarkiet var basert på en genetisk fundert forestilling om at den ariske rasen – der nordmenn flest passet godt inn – var overlegen andre raser. Rasene som var oppfattet som særlig mindreverdige var slavere, sigøynere, tatere og aller mest jødene. I Norge bodde det i 1940 om lag 2,8 millioner mennesker, og av disse var ca. 2100 jøder. Foruten den lille jødiske minoriteten var det følgende andre minoritetsgrupper: Samer, kvener, romanifolket og rom. Med unntak av samene var alle ytterst små minoriteter. Det kan derfor konstateres at det norske samfunnet var svært homogent i 1940 – faktisk et av de mest homogene i Europa. Majoritetsbefolkningen var av de nasjonalistiske raseteoretikerne plassert innenfor den ariske eller germanske rasen.

Heinrich Himmler³⁰⁰ var svært opptatt av Norge, blant annet gjennom sin fascinasjon for vikingtiden og senere gjennom den romantiske forestillingen fra raseforskerne Günthers og Darrés teorier om at Skandinavia var den nordisk-germanske rasens urhjem. Disse teoriene gikk ut på at ”[...] det edle blodet fortsatt rant nesten rent i norske odelsbønders årer og at de

³⁰⁰ *Himmler, Heinrich (1900-1945)*, var som tysk Reichsführer-SS og Chef der Deutschen Polizei leder for Det Tredje Rikets mest formidable terrorinstrument, med sitt hemmelige politi, sine velorganiserte, disiplinerte og brutale militære avdelinger og sitt hovedansvar for å bl.a. sette ut i livet den fysiske likvideringen av jødene. (Dahl, Hjeltnes, et al., *Norsk krigsleksikon*, 170)

stadig vaktet og videreførte den gammelgermanske kulturen.”³⁰¹ Himmlers voldsomme entusiasme for Norge – og kanskje særlig de ekstreme raseideene han hadde om befolkningen i Skandinavia – møtte ikke nødvendigvis gehør i alle deler av den tyske partiledelsen, men han var heller ikke alene om synet på nordmenn som et arisk folk. Himmler hadde lenge planlagt å innføre sine nasjonalsosialistiske ideer til Norden, ideer som gikk på ut at de nordgermanske folk skulle bli en del av det storgermanske riket. Allerede i 1932 planla han en tur til Norge, men som følge av Hitlers maktovertakelse i Tyskland i 1933 ble reisen utsatt. Det var nære bånd mellom Himmlers SS og mindre nasjonalsosialistiske grupper i Norge frem til krigsutbruddet, men til Himmlers skuffelse bidro ikke dette til en større tilnærming til raseideene i Norge. I 1940 var okkupasjonen av Norge et faktum, og Himmlers planer for Norges befolkning ble høyaktuelle.³⁰²

På Wannsee-konferansen 20.januar 1942 ble det konstatert at de nordiske jødene ikke skulle prioriteres i første omgang. Begrunnelsen av at de var få, og at deportasjon fra dette området kunne utløse uønskede reaksjoner. Det var i tråd med denne føringen at deportasjonene fra Nederland, Belgia og Frankrike startet allerede i mars 1942, mens de i Norge startet først i oktober og november samme år.³⁰³

3.1.2 Politiet som medhjelper for nazistiske interesser

Det norske byråkratiet ble i sterkt varierende grad nazifisert under statsrådsnivå i løpet av okkupasjonen. Bare en ubetydelig prosent av de førkrigsansatte embets- og statstjenestemenn meldte seg inn i NS. Nazifiseringen skjedde på følgende måter: 1. Ved nyansettelser av NS-medlemmer sympatisører. Dette fikk stor betydning fordi antall ansatte i statsbyråkratiet økte sterkt under okkupasjonen. 2. Ved å opprette nye, strategisk viktige avdelinger som utelukkende besto av nazister. 3. Ved å utnevne nazistiske avdelingsleder i avdelinger med sterkt innslag av ikke-nazister.

De fleste førkrigsansatte som arbeidet i departementene fortsatte i sine stillinger. Disse praktiserte ulike varianter av pragmatisk kollaborasjon, noe som innebar at de var seg bevisst

³⁰¹ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 14

³⁰² *Ibid.*, 14-15

³⁰³ Benz, Wolfgang, Hermann Graml og Hermann Wiss, *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. Stuttgart. 1997: 94

distansen mellom de nye NS-myndighetene og sine egne verdier. I mange tilfeller ble de sittende for å hindre at aktive NS-medlemmer skulle kunne innta viktige administrative posisjoner. En rekke av de ikke-nazistiske tjenestemennene trenerte saker som de mente var i strid med norsk lov. De lekket også viktig informasjon fra NS-myndighetene til motstandsbevegelsen. De ikke-nazistiske statstjenestemennene bygget også opp en omfattende illegal motstandsorganisasjon på tvers av departementer og etater. Motstandsholdningene til de statsansatte ble klart demonstrert ved at de var én av de 43 landsomfattende organisasjonene som 15.mai 1941 skrev under et protestbrev til Terboven. I brevet protesterte organisasjonene mot tiltakende rettsløshet og at det skjedde en nedtoning av faglige kvalifikasjoner til fordel for politiske holdninger ved ansettelse i staten.³⁰⁴

For å kunne konstatere hvor stor andel av embets- og tjenestemennene innen regjeringskontorene var tilknyttet Nasjonal Samling i løpet av okkupasjonen henviser Kjetil Braut Simonsen til en SSB-undersøkelse fra 1953. Undersøkelsen gir et innblikk i nazifiseringens omfang og mønstre, og selv om tallene ikke er helt fyllestgjørende kan tre generelle poenger trekkes frem. 1. Til tross for partiets fremstøt forble NS-medlemmene i et mindretall blant embets- og tjenestemennene i sentraladministrasjonen. I 1945 var 299 av totalt 1727 av funksjonærene NS-medlemmer: 39,9 % av embetsmennene og 14 % av andre departementsansatte. 2. Det er iøynefallende at svært få av de ”gamle” embets- og tjenestemennene meldte seg inn i partiet. Av de 884 førkrigsansatte SSB registrerte, ble bare 31 personer (ca. 3,5 %) partimedlemmer i løpet av okkupasjonstiden. 3. Dette betyr at det overveldende flertallet av NS-medlemmer i departementene var ansatt, konstituert eller utnevnt *etter* den tyske invasjonen. Det er mye som tyder på at på et allment plan virket de tradisjonelle normene om politisk nøytralitet og saklighet som et bolverk mot innflytelse fra NS.³⁰⁵

Hvorfor utførte ikke-nazister ordre de var sterkt uenig i? Hvorfor var noen likegyldige til konsekvensene av handlingene sine? Trolig manglet mange i byråkratiet evnen til å se sin egen betydning i en større sammenheng. Mange fryktet også represalier dersom de ikke handlet etter instruks eller dersom de utøvet motstand. Flere av dem som arbeidet i byråkratiet lekket informasjon til hjemmefronten – dette gjelder kanskje særlig i forbindelse

³⁰⁴ Wyller, *Nyordning og motstand*, 29-33

³⁰⁵ Simonsen, Kjetil Braut ”Kapittel 3: I nasjonalsosialismens ånd” i *Mellom Webersk nøytralitet og nazifisert statsforvaltning. Statsbyråkratiet i Norge under okkupasjonen*. Upublisert manuskript til doktoravhandling. HL-senteret/Universitetet i Oslo, 2015: 3-4

med spesielle aksjoner eller tiltak – men dette førte likevel ikke til at de avviste arbeidsoppgaver de fikk, eller motsatte seg ordre de ble pålagt. Norske polititjenestemenn ble truet med at politiet kunne bli skiftet ut med tysk politi dersom de ikke utførte de ordre. Dette bidro til at mellom 40 og 50 % av alle som tjenestegjorde for politietaten under okkupasjonen sto som medlemmer i NS for en kortere eller lengre periode. Det var likevel store variasjoner også innad i etaten og rundt om i landet.³⁰⁶ På tross av disse tallene er det også her nyanser det er viktig å trekke frem. Enkelte polititjenestemenns bidrag til organisert flyktningstransport, som Carl Fredriksens Transport, var helt avgjørende for at så mange jødiske- og andre flyktninger kom seg over grensen til Sverige. I forbindelse med arrestasjonene av jødiske kvinner og barn 26.november 1942 var Rolf Syversen og Alf Pettersen – fra det som senere skulle bli Carl Fredriksens Transport – raskt ute med å varsle jødiske hjem om den forestående aksjonen, og denne varslingen ble gjennomført i samarbeid med politifolk som fremdeles var i aktiv tjeneste.³⁰⁷

Lærernes stilling i samfunnet burde ha ført til at det *ikke* var norsk politi som skulle arrestere de utvalgte lærerne. Derfor blir egentlig spørsmålet hvorfor nettopp norsk personell – Stapo og ordinære enheter innen politiet – ble valgt til å gjennomføre disse arrestasjonene, og hvorfor dette ikke vekket flere protester innad i politiet? Som jeg tidligere har påpekt er det viktig å erkjenne at deler av det norske politiet – og spesielt de ledende sjikt – viste en imøtekommende samarbeidsvilje overfor tyskerne og NS. Presset om medlemskap i NS ble for mange så stort at det var vanskelig å stå utenfor om man ønsket å fortsette i stillingen sin. I tillegg fryktet mange at et rent tyskstyrt politi ville gå hardere utover den norske sivilbefolkningen enn om de selv sto i sine posisjoner. Varslingen av en rekke lærere og jøder kom innenfra politiet selv, og dette førte til at mange unnslopp arrestasjoner og deportasjoner. Tyskerne var skuffet over det norske politiet, og stolte dermed heller ikke på dem. Dette er trolig den viktigste årsaken til at det var tysk personell som arresterte studentene, offiserene og de som ble oppfattet som upålitelige i politiet. Likevel forklarer ikke dette hvorfor arrestasjonene av lærerne falt på det norske politiet. Dette kommer jeg tilbake til i delkapittel 3.2.4.

3.1.3 Reaksjonen fra det omliggende samfunn på aksjonene mot jødene

³⁰⁶ Dahl, Hjeltnes, et al. *Norsk krigsleksikon*, 326

³⁰⁷ Tangestuen, www.koro.no

I 1851 ble Grunnlovsbestemmelsen som angikk jøders adgang til Norge – den såkalte jødeparagrafen – satt ut av kraft på fjerde forsøk. På tross av en rekke advarsler om at jødene ville velte inn over den norske grensen, kom det – etter det vi vet – ingen jøder til Norge i 1851. Den første registrerte jøden kom fra Tyskland i juni 1852 – hele 9 måneder etter at loven ble opphevet. Ved folketellingen i 1865 var det kun 25 jøder i Norge – 14 i Kristiania, 6 i Drammen, 3 i Mandal og 2 i Bergen.³⁰⁸ Ved krigens utbrudd i 1940 bodde det om lag 2100 jøder i Norge, og de var spredt ut over alle fylkene, men trolig ikke til alle kommuner. I 1930 var det registrert til sammen 1359 jøder i mosaiske trossamfunn i Norge fordelt på følgende byer og fylker: Kristiania (749), Bergen (27), Trondheim (196), Rogaland (8), Buskerud (21), Østfold (37), Møre og Romsdal (34), Kristiansand (0).³⁰⁹

Allerede våren 1940 satte den tyske okkupasjonsmakten i gang særbehandling av jødene, som allerede ett år før resten av befolkningen fikk inndratt sine radioapparater. Inndragelsen av apparatene ble fulgt opp av hatefulle ytringer i de nå nazifiserte avisene og i andre NS-kontrollerte medier. Det var liten motstand mot disse ytringene, som til en viss grad også hadde forekommet i årene før 1940. NS-Hirdens vandalisering av jødiske forretninger ble derimot tatt dårlig imot av den norske befolkningen, og det ble bestemt av sentrale medarbeidere i NS at denne oppførselen skulle stanses. Da kravet om registrering av jødene gjennom spørreskjemaet ”Jøder i Norge” og stemplingen av passene med rød J kom, reagerte en rekke jøder med å flykte til Sverige. Flere norske politifolk – kanskje særlig i distriktene – syntes at det var ubehagelig å bli satt til denne typen registrering av jødene, men de utførte oppgavene likevel.³¹⁰

Innsatsen til norske motstandsfolk – enten organiserte eller ut ifra individuelle initiativ – ble helt avgjørende for at så mange klarte å forlate Norge mellom arrestasjonene 26. oktober og 26. november 1942 – spesielt etter de siste arrestasjonene. Mange nordmenn å risikerte egne liv for å redde norske jøder i sikkerhet. På tross av at det er hevdet flere steder – blant annet i medias dekning av lanseringen Marte Michelets bok – at den norske motstanden mot jødeforfølgelsen var svak, endrer ikke dette det faktum at en rekke mennesker ofret livet for å hjelpe jødene før deportasjonen. Det må også konstateres at redningsinnsatsen – utført under ekstremt vanskelige forhold – medførte at i underkant av to tredjedeler av de jødene som

³⁰⁸ Sebak, *Vi blir neppe nogensinne mange her*, 13-14

³⁰⁹ *Ibid.*, 271

³¹⁰ Johansen, *Oss selv nærmest*, 145-146

bodde eller oppholdt seg i Norge unnslopp det nazistiske utryddelsesmaskineriet. Spørsmålet om hvorvidt en bredere deltakelse fra den norske befolkningen kunne ha hindret de norske jødene i å ha blitt deportert ut av landet blir umulig å svare på – på tross av at en slik form for motstand stanset en rekke forsøk på uttransportering av jøder i andre okkuperte land. Det er grunn til å tro at de fleste nordmenn ikke hadde antisemittiske holdninger, eller var uten empati. Mange nordmenn hadde simpelthen nok med seg og sitt i en krevende hverdag under okkupasjonen til å kunne bidra til store protester mot den urett jødene ble utsatt for.

Norges lærere hadde i forkant av krigen en sentral posisjon i det norske samfunnet. Det fantes en lærer i alle landets kommuner, og lærerne var en stor yrkesgruppe som var høyt respektert. Allerede sommeren 1940 ble det klart at det skulle innføres en rekke endringer i skolen. Med Terbovens krav om politisk lojalitet fra alle i offentlig sektor – der lærerne og politiet var store yrkesgrupper – var det tidlig klart at motstanden mot NS' forsøk på å politisere skolen ville bli en kampsak for lærerne. Lærerne valgte – med unntak av et lite mindretall – å avvise de nye lojalitetskravene fra NS. Konsekvensen av dette ble tvangsoppløsning av lærerforeningene, etterfulgt av tvungent medlemskap i den politisk styrte foreningen Norges Lærersamband. Lov om nasjonal ungdomstjeneste (NSUF) bidro til at de norske lærerne – med støtte fra Universitetet og biskopene – forsto at NS og Terboven ønsket å gripe inn i oppdragelsen av norske barn i håp om å gjøre disse til gode nazister. Protestskrivet fra biskopene, fra Universitetet og fra de norske foreldrene levner liten tvil om at den nazistiske planen om å bruke skolen som arena for indoktrinering av norsk barn og ungdom var svært lite populær i den norske befolkningen generelt.

Protestaksjoner mot lærernes arrestasjoner er det mange eksempler på. Den norske befolkningen var i all hovedsak svært opprørte over behandlingen lærerne fikk. Førstehåndsberetninger fra lærere som selv var med på transporten til Kirkenes forteller om leger fra bygdene de stoppet i på ferden nordover som ønsket å hjelpe fangene, og lokalbefolkningen i Kirkenes som bidro med mat og sympati til fangene i leiren.³¹¹ De 149 lærerne som ble regnet som for svake til å fortsette ferden fra Jørstadmoen til Kirkenes – og som derfor ble sendt til Grini – ble møtt med jublende folkemasser der toget stoppet på vei sørover.³¹² Derimot sto det ingen stor folkemengde på kaia i Oslo for å protesterte mot at

³¹¹ NHM, *Beretning om de 500's ferd fra Jørstadmoen til Kirkenes*. Boks 59

³¹² NHM, *Ankomsten til Jørstadmoen*. Boks 241

jødene ble lastet om bord i skipet "Donau" den 26. november 1942. Det er i denne sammenheng viktig å poengtere at aksjonen mot jødene natt til 26. oktober var ukjent for de fleste i et samfunn hvor all informasjon var kontrollert av okkupasjonsmakten. Aksjonene mot jødene ble organisert og gjennomført med mest mulig hemmelighet.

3.2 Samfunnsgrupper som ble deportert til Tyskland i en komparativ kontekst

3.2.1 Deportasjoner av norske samfunnsgrupper til Tyskland – kort redegjørelse

I løpet av okkupasjonen ble ca. 9000 nordmenn sendt til fengsler eller leire i Tyskland. Omkring 1400 av disse kom ikke tilbake til Norge. Fra 1942 ble det gjennomført 4 store deportasjoner til Tyskland: Politi, offiserer, studenter, jøder. Dette var de eneste organiserte gruppeutsendelsene fra Norge, og med unntak av jødene – som ble arrestert av norsk politi – ble de andre gruppene arrestert og deportert av tysk personell. Kan det hevdes at norske jøder ble sett på som såpass lite integrert at arrestasjonene av denne gruppen trolig ikke ville skape stor motstand innad i politiet? Jødene var den eneste av de arresterte gruppene som ikke passet inn i den tyske planen om det germanske folk i Norge og den eneste gruppen der fellesfaktoren var religiøs tilhørighet, ikke politisk motstand. Hvorfor var det egentlig slik at norsk politi deltok utelukkende ved arrestasjonene av jødene, og ikke ved arrestasjonene av de andre gruppene som skulle deporteres? Kan de tre øvrige store gruppearrestasjonene kaste lys over spørsmålet om hvorfor lærerne og jødene ble arrestert av norsk personell – Statspolitiet, ordinære politienheter og lensmenn?

Under følger en kort redegjørelse av de fire deportasjonene:

1. Den første av gruppene som ble arrestert i Norge var offiserene, som ved kapitulasjonen 10. juni 1940 måtte underskrive en erklæring om å ikke utøve fiendtlig handlinger eller liknende mot det tyske riket, eller tyske borgere så lenge Norge var okkupert. Etter dette valgte mange å reise hjem til familien, mens andre gikk inn i det illegale motstandsarbeidet. Våren 1942 ble offiserene oppfordret til å melde seg til tjeneste i London, og Milorg – som mente det var en plikt å reise – avviste dermed de

som unndro seg. I april 1943 ble 104 offiserer beordret til London, og dette ble etterfulgt av at det tidlig på sommeren 1943 kom signaler om at en aksjon mot offiserene var nært forestående. Den 16. august 1943 ble 1100 offiserer, uten forsøk på å unndra seg arrestasjon, arrestert av tysk personell. Arrestasjonene etterfølges av et nytt krav om å underskrive på en tysk lojalitetserklæring. Denne erklæringen nektet imidlertid de fleste å signere, og de ble sendt – sammen med 200 tidligere arresterte – til fengselet Schildberg i Polen hvor de satt helt til frigjøringen. Under oppholdet her fikk de norske offiserene god behandling, sammen med en rekke offiserer fra andre okkuperte land.³¹³

2. Natt til 28. november 1943 ble Universitetets aula i Oslo påtønt av 3 unge menn fra miljøet rundt den illegale avisen ”Londonnytt” som fryktet en nært forestående nazifisering av Universitetet.³¹⁴ Aulabrannen ble den utløsende årsaken til Terbovens lenge planlagte aksjon mot norske studenter. Den 30. november 1943 ble 1166 studenter arrestert i Oslo i en aksjon ledet av Gestapo-sjef Reinhard. Aksjonen ble utført av det tyske Sipo, med støtte fra Wehrmacht. Den tyske offiseren Theodor Steltzer kontaktet i forkant av aksjonen den norske hjemmefronten som dermed får sendt ut løpesedler med advarsler til studentene. Dessverre er mange skeptiske til advarselen, og aksjonen ender med at 644 studenter sendes til Tyskland for en nasjonalsosialistisk ”oppdragelse”. I løpet av oppholdet – i blant annet SS-leiren ved Sennheim i Elsass etterfulgt av oppholdet i konsentrasjonsleiren Buchenwald ved Weimar øst i Tyskland – ble de norske studentene langt bedre behandlet enn de andre fangene, men det var likevel 17 som døde.³¹⁵ Deportasjonen av de norske studentene skiller seg ut i europeisk sammenheng siden studentene ikke først og fremst ble sendt til Tyskland for å straffes, men for å omskoleres! De norske studentene skulle bli bedre germanere og dette skulle de i følge tyske Sipo bli gjennom politisk oppdragelse og veiledning.³¹⁶

Den tyske forakten for de holdningene studentene var bærere av blandet seg med beundring for deres nordiske raseegenskaper og elitepotensial, og gav seg dermed utslag i en ambivalent holdning som studentene tidvis opplevde som

³¹³ Dahl, Hjeltnes, et al., *Norsk krigsleksikon*, 314-315

³¹⁴ Fure, *Universitetet i kamp*, 263-282

³¹⁵ Dahl, Hjeltnes, et al., *Norsk krigsleksikon*, 402-403

³¹⁶ Fure, *Universitetet i kamp*, 307-312

frustrerende. De norske studentene ble brikker i et spill.³¹⁷

3. I løpet av krigen ble tjenestemenn i det norske politiet utsatt for et stort press om å melde seg inn i NS som – i tillegg til at politietatens ledelse sto i direkte kontakt med, og tok ordre fra tysk politi – bidro til at politiet ble politisert. Dette presset førte til at mellom 40 og 50% av alle som tjenestegjorde i politietaten i løpet av krigsårene sto som medlem av NS over en kortere eller lengre periode.³¹⁸ Bakgrunnen for aksjonen mot politiet var et ønske om opprydning slik at de av offentlige tjenestemenn som manglet tilstrekkelig lojalitet til NS og okkupasjonsmakten ble fjernet fra sine stillinger. Aksjonen ble utført 16. august 1943 ved at representanter fra tyske Sipo arresterte om lag 500 norske politifolk som ble sendt til ulike fengsler i Norge, før de som skulle sendes videre til Tyskland ble samlet på Grini. De tyske okkupasjonsmyndighetene fremsatte krav om lojalitetserklæringer fra de arresterte – som de fleste valgte å signere på – men likevel ble 271 polititjenestemenn sendt til SS-leiren Stutthof ved Danzig. På tross av mye uro innad i det nazifiserte politidepartementet vedrørende de arresterte polititjenestemennene satt de internert i leiren frem til frigjøringen. Under oppholdet i Danzig ble polititjenestemennene behandlet relativt bra, selv om maten var dårlig. I mars 1944 begynte det å komme Røde kors-pakker til fangene og dette bidro til at oppholdet det siste året ble langt mer levlig for fangene. I alt 5 politifolk døde i leiren i Tyskland, mens 8 stykker døde på transporten hjem til Norge våren 1945.³¹⁹
4. De norske jødene blir arrestert i oktober og november 1942 og fra den 26. november 1942 sendes til sammen 772 jøder ut av Norge – i hovedsak med skipene *Donau* og *Gotenland*. Jødene – både spebarn, barn, voksne, gamle og syke – sendes til utryddelsesleirer som Auschwitz, og kun 34 vender tilbake i live. Dette er den eneste av de deporterte gruppene som arresteres av norsk politi.

3.2.2 Deportasjonen av studenter, offiserer og politi til Tyskland

³¹⁷ Fure, *Universitetet i kamp*, 312

³¹⁸ Dahl, Hjeltnes, et al, *Norsk krigsleksikon*, 326

³¹⁹ Statsarkivene 2013. "Politifolk i Tyskland." Hentet frem 12.mars 2015

Det er enkelt å finne ulikheter mellom de fire store gruppene som ble sendt ut av Norge under okkupasjonen. Likevel er det enkelte, relativt påfallende, likheter mellom særlig tre av gruppene: Studenter, offiserer og politi. Studentene lot seg ikke forføre av nasjonalsosialistiske ideer og tanker, og Universitetet som institusjon ble for både studenter og ansatte en arena for motstand mot NS og den tyske okkupasjonen. På tross av at flere av de mest regimekritiske foreleserne ble fengslet både to og tre ganger, ble ikke studentenes kampvilje redusert. NS ønsket bestemmelsesrett over ansettelsesprosessene ved Universitetet, og på den måten politisere institusjonen. Dette var uønsket fra både studenter og ansatte – i hvert fall det store flertallet av disse – og aulabrannen må sees i sammenheng med frykten for en slik politisering. Studentene ble en politisk motstander av regimet, en motstander som trusler og arrestasjoner av enkeltindivider ikke var i stand til å knekke. Arrestasjonene ble utført av tysk personell, og dette er muligens av den enkle grunn at studentene var en stor gruppe fra alle samfunnslag, slik at det norske politiet i denne saken ikke ble sett på som egnet. Der det tidligere under okkupasjonen var ønskelig fra tysk hold å involvere det norske politiet i arrestasjoner av nordmenn – både av hensyn til skyldspørsmål, omdømme og av frykt for varsling – kan det se ut til at dette ble nedprioritert i denne sammenheng. Det viktigste ble å få studentene vekk, men ikke for godt. Studentene skulle gis en nasjonalsosialistisk oppdragelse i Tyskland slik at de skulle bli gode nazister i den norske delen av et storgermansk rike. Denne planen ble aldri noen suksess, men førte i det minste til at de norske studentene hadde langt bedre forhold i fangenskap enn de fleste andre fangene.³²⁰ Ingen av de norske studentene bøyde av for presset om å konvertere til nasjonalsosialismen.

Arrestasjonene av offiserene og en gruppe polititjenestemenn henger delvis sammen med ønsket om å rydde opp i rekkene av offentlige tjenestemenn med sviktende lojalitet til tyskerne og det nazistiske styret. Offiserene utgjorde en trussel mot den tyske krigføringen, og særlig gjorde dette seg gjeldende etter at offiserene ble arrestert for andre gang. Ved denne aksjonen nektet flertallet av gruppen å undertegne den nye lojalitetserklæringen mot det tyske riket. En rekke offiserer hadde allerede etter kapitulasjonen valgt å slutte seg til de norske motstandsstyrkene i Sverige og i London, og det var grunn til å tro at flere ville gjøre det samme. Offiserene innehadde viktig kompetanse, og utgjorde dermed en militær trussel mot NS og den tyske okkupasjonsmakten, men trolig ingen politisk trussel. Dette førte til at de

³²⁰ Statsarkivene 2013. "Studentar i Tyskland". Hentet frem 13.mars 2015

deporterte offiserene ble satt i krigsfangenskap der de etter forholdene fikk god behandling frem til krigens slutt.³²¹ Igjen ble ikke norsk politi benyttet ved arrestasjonene, og dette kan ha delvis den samme begrunnelsen som hos studentene.

Arrestasjonen av en rekke politifolk kom som en overraskelse på mange i Politidepartementet, og ved mange lokale politikamre. Ordren om opprydning blant mulige illojale tjenestemenn kom fra Terboven selv, og arrestasjonene ble utført av tysk personell. Frykt for at politiet skulle varsle egne kolleger er trolig en viktig faktor til hvorfor politiet ikke hentet arrestanter fra egne rekker. Bakgrunnen for arrestasjonene – som var samtidig med arrestasjonene av offiserene – var trolig at en polititjenestemann kort tid før aksjonen ble avrettet etter å ha nektet å følge ordre. Helt frem til frigjøringen ble det innad i departementet stilt spørsmål ved hvilken legitimitet som lå bak interneringen av politifolkene, og dette kommer blant annet frem i et internt notat fra 1944.³²²

Det kan altså konkluderes med at alle disse gruppene utgjorde en trussel mot det tyske okkupasjonsstyret, og derfor også NS, i kraft av sin yrkesutøvelse og sin politiske motstand. Under oppholdet i tysk fangenskap opplevde alle gruppene – helt frem til vinteren 1944-45 – at de ble behandlet bedre enn de andre fangene, og det er trolig at gruppenes ariske tilhørighet er forklaringen bak forskjellsbehandlingen til norske fangers fordel.

3.2.3 Deportasjon av jødene til Tyskland – komparativt med gruppe 1-3

Når det gjelder den fjerde gruppen som ble deportert ut fra Norge stiller situasjonen seg helt annerledes. Arrestasjonene og deportasjonene av jødene fra Norge ble utført av Stapo – eller den nazistiske gren av norsk politi – ordinære politienheter, lensmenn og paramilitære enheter. Allerede ved inndragningen av jødiske radioapparater, ved J-stemplingen av jødiske borgere sine norske pass og ved krav om utfylling av spørreskjemaet ”Jøder i Norge” var deler av norsk statsbyråkrati og politiet svært sentrale aktører. Ved aksjonene mot de norske jødene i oktober og november 1942 var det igjen norsk politi som utførte det meste av arbeidet. Jeg velger derfor å fremsette følgende tese: *Gruppe 4 (jødene) ble arrestert av norsk personell med tysk assistanse fordi de ikke var så integrert i nasjonalstaten Norge. Derfor mente tyskerne at det kunne brukes norsk personell (politi og paramilitære enheter) uten at*

³²¹ Statsarkivene 2013. ”Politifolk i Tyskland” og ”Offiserar i Tyskland”. Hentet frem 13.mars 2015

³²² Ibid

dette ville lede til negative reaksjoner fra den norske befolkningen. Det har vært antatt at norske jøder – med unntak av de som kom som flyktninger rett i forkant av okkupasjonen – i all hovedsak var en svært integrert samfunnsgruppe. Det er derfor grunn til å tro at denne avgjørelsen – om å benytte norsk politi – var svært risikabel, men at politiets tidligere grad av samarbeidsvilje spilte inn som en viktig faktor.

Det som fremstår som interessant er at en rekke politifolk valgte både å varsle jødiske familier om aksjonen som var under oppseiling og å delta i arbeidet med å frakte jøder til grensen. Kan det ha vært slik at SS-instansene mistolket det norske politiets velvilje til å gjennomføre mindre inngripen mot jødene som et tegn på at det norske politiet var nazifisert? Kan det ha vært slik at mange – også innad i politiet – ikke forventet en storstilt aksjon mot jødene og dermed først viste sin motstand gjennom varsling og bidrag i fluktforsøk i forbindelsen med storaksjonene 25.-26.november? Kan den groteske brutaliteten som SS-personalet møtte jødene med på kaia og under innskipingen ha åpnet øynene for en del politifolk, og fått de til å tenke på hva de kunne gjøre for å hjelpe de som hadde lyktes å unnsnippe arrestasjon? Hva så da med de i politiet som likevel utførte orden om å arrestere alle jøder i Norge – også kvinner, barn og syke? Var disse nå nazifisert eller var de ute av stand til å stå imot det de ble bedt om å utføre? Eller var det faktum at de befant seg i et kommandoforhold, der ordrenekt kunne få fryktelige konsekvenser, avgjørende for hva de foretok seg? Både de som varslet, de som aktivt bidro med hjelp til flyktningene og de som valgte å utføre de ordre de fikk visste trolig ikke hva som ventet de jødiske fangene ved ankomst til Tyskland.

Terboven mistolket trolig politiets vilje til samarbeid utover den kartleggingen og de enkelttiltakene som ble innført før arrestasjonene. Mange innad i politiet forventet trolig ikke en storstilt aksjon mot jødene, og ble derfor overrasket da ordren kom. Siden ordren kom svært kort tid før den skulle utøves ble det for mange trolig vanskelig å vende seg mot sine overordnede. Mange valgte å varsle jøder, eller andre som var i kontakt med jøder, og enkelte tok også en enorm risiko ved å hjelpe jødiske flyktninger. Mange polititjenestemenn fulgte trolig ikke ordre fordi de var nazister, men ble fanget i et system der motstand medførte stor fare for eget liv og for egen familie.

3.2.4 Hvorfor ble lærerne arrestert av norsk politi og lensmenn?

I delkapitlene ovenfor har jeg drøftet hvorfor det norske politiet ble satt til å arrestere jødene i Norge, men ikke til å arrestere studentene, offiserene og politiet som skulle deporteres til Tyskland. Før alle disse gruppene ble deportert ble aksjonen mot lærerne igangsatt 20.mars 1942. Ved arrestasjonene av lærerne – en aksjon som kom svært overraskende på en rekke politimestre og lensmenn rundt om i landet – ble politiet bedt om å hente ut ca. 1100 lærere etter forhåndsoppsatte lister basert på blant annet tystere fra NS. Flere steder ble lærerne på listen vekket tidlig om morgenen og bedt om å pakke ned sengetøy og enkelt klesskift før de ble ført ut til bilen utenfor. Andre steder i landet gikk politiet mer lempelig til og lot kollegiet ved skolene selv avgjøre hvem som skulle sendes med tjenestemennene. Få ble varslet om aksjonen i forkant, men den var likevel ikke særlig overraskende med tanke på de høylytte protestene lærerne hadde satt i gang allerede i 1940. Det som kom overraskende på mange var muligens at det var norsk politi som ble satt til oppgaven med å arrestere lærerne. Særlig kan denne avgjørelsen sees på som forbausende sett i lys av alle de protestene aksjonen vekket i befolkningen.

I motsetning til jødene var ikke lærerne fiender av det germanske riket i kraft av sin etniske eller religiøse tilhørighet, men i kraft av sitt verdigrunnlag og politiske holdninger. Lærernes motstand – som førte til et skred av protestbrev fra norske foreldre og solidaritetshandlinger fra kirken og Universitetet – og konsekvensene dette fikk, bidro sterkt til at NS med Quisling i spissen ble enda mer upopulær i den norske befolkningen. Også medlemmer av NS og andre sympatisører mente at lærerne ble dårlig behandlet av NS, og de arresterte lærerne maktet å stå imot nazifiseringsfremstøtene mot skolen selv i fangenskap. Lærernes motstand bidro også til at planlagte aksjoner og inngripen i andre yrkesorganisasjoner ble satt på vent i frykt for omfattende uro i arbeidslivet. På mange måter kan lærerne – siden det var så mange av dem og at de var representert over hele landet – sees på som representanter for den norske majoritetsbefolkningen. I kraft av sitt yrke nøt de dessuten stor respekt i samfunnet. Med dette i tankene blir det om mulig enda vanskeligere å finne et entydig og forståelig svar på hvorfor norsk politi ble satt til å utføre arrestasjonene av lærerne – det ble på sett og vis som å arrestere sine egne. Likevel er det viktig å påpeke at på dette tidspunkt i okkupasjonen var svært mange i politiet allerede medlemmer av NS, at en rekke av disse hadde ikke arbeidet i politiet før krigen og at disse derfor ikke hadde innsikt eller forståelse for den posisjonen lærerne hadde i samfunnet.

Det er likevel svært viktig å trekke frem at det var enkelte polititjenestemenn som motsatte seg deltagelse ved arrestasjonene av lærerne. Hvor mange som faktisk avsto fra å delta er ukjent, men det var enkeltpersoner som protesterte og et fåtall av disse igjen som lyktes med sin motstand. I en rapport tilhørende landssviksaken mot tidligere 1. betjent Bethuel Stangeland påstår kriminalsjef Chr. Benneche at Stangeland forsøkte å tvinge ham til å utføre ordren om å arrestere en rekke av Stavangers lærere og lektorer. Benneche nektet å utføre ordren og denne ordrenekten ble aldri rapportert inn til Statspolitiet. I rapporten, som er datert 16. august 1945, anmelder kriminalsjefen Stangeland for å ha deltatt aktivt ved arrestasjonen av lærerne og for å ha forsøkt å tvinge kriminalsjefen til å gjøre det samme. Både i rapporten fra kriminalsjefen i Stavanger, og i en redegjørelse fra lensmannen i Nedstrand, kommer det frem at ordrenekten fra disse to ikke ble varslet videre til Statspolitiet i Oslo, og dette sikret at tjenestemennene selv ikke ble arrestert.³²³

³²³ Riksarkivet: Landssviksaken mot Bethuel A. Stangeland. L-sak 1782, Rogaland og Stavanger Politikammer. 1945

4 Konklusjon

Temaet for denne masteroppgaven har vært likheter og forskjeller mellom tiltakene og aksjonene mot de norske lærerne og de norske jødene, og jødiske flyktninger som oppholdt seg i Norge. Mens de norske lærerne hadde en sentral posisjon i det norske samfunn og dermed i majoritetsbefolkningen, var jødene en marginal etnoreligiøs minoritetsgruppe som skilte seg ut i et ellers etnisk og religiøst homogent samfunn. Denne oppgaven har hatt følgende hovedproblemstilling: *Hva var hovedforskjellen i aksjonene mot lærerne og aksjonene jødene i Norge, og de to gruppenes reaksjoner på disse og hvilke likhetstrekk fantes?* Til grunn for denne problemstillingen ligger det faktum at den ene gruppen skulle politisk omformateres og den andre tilintetgjøres.

Litteraturen om dette temaet kan tidligere ha vært noe unyansert i forhold til den innsats enkeltindivider og motstandsgrupper gjorde for å redde norske jøder fra å bli arrestert og sendt ut av landet. Denne innsatsen – som kostet flere motstandsfolk livet – bidro sterkt til at så mange av jødene i Norge aldri ble deportert til utryddelsesleirene. Den store utfordringen i arbeidet med oppgaven har vært den komparative analysen der det har vært vanskelig å finne dokumentasjon på hva slags reaksjoner aksjonene møtte. Var det egentlig slik – som mye av debatten høsten 2014 omhandlet – at den norske befolkningen var i harnisk over arrestasjonene av lærerne og andre grupper i samfunnet, men likegyldige til arrestasjonene av jødene?

De norske lærerne var en svært sammensatt gruppe mennesker – gjerne med draging mot det liberale sentrum i norsk politikk – som var representert i hver eneste norske kommune. Yrkesgruppen var vel ansett i samfunnet, hadde en sterk posisjon og satte selv i gang en prosess der de ytet sterk, omfattende og utholdende motstand mot NS og Terbovens planer for det norske skolevesen og for norske ungdommer gjennom NSUF. Jødene var en liten, religiøs minoritet som ved krigsutbruddet utgjorde mindre enn en promille av den norske befolkningen. Jødene var en heterogen gruppe, bestående både av individer med sterk tilknytning til Norge og norsk kultur – familier som var født i Norge eller med relativ lang botid i Norge og flyktninger som bare hadde vært i Norge noen få år. Videre besto gruppen av både ortodokse jøder og personer med sekulære trekk.

De norske lærerne var tidlig ute med sin protest mot nazifiseringen av skolen og sendte i samråd med flere yrkesorganisasjoner og ledelsen ved Universitetet inn flere protestskriv til Terboven allerede i 1940. Også ledelsen i den norske kirke og universitetsprofessorene ble viktige støttespillere i kampen mot nazifiseringen av skolen som oppdragerinstitusjon. Det var imidlertid først da ”Lov om Nasjonal ungdomstjeneste” (NSUF) ble lansert – samme dag som kravet om obligatorisk medlemskap for alle landets lærere i Norges Lærersamband – at det skjedde en bred mobilisering mot nazifiseringen av den norske skolen. Rundt tohundretusen norske foreldre sendte inn individuelle protestskriv mot loven og mot at skolen skulle bli en arena for indoktrinering av nazistisk ideologi. Protesten gikk i hovedsak ut på at NS som politisk parti valgte å interferere i barn og unges oppdragelse – en oppgave som inntil da i stor grad var tredelt mellom hjemmet, skolen og kirken. Da lærerne ble arrestert 20.mars 1942 oppsto det også flere steder tilspissede situasjoner der folkemengdene protesterte sterkt mot at lærerne ble forsøkt fraktet vekk. Der lærerne protesterte mot de endringer de ble forsøkt påtvunget var jødene som gruppe langt mer varsomme, og var aldri i stand til å samle seg til en kollektiv protest mot den trakasseringen og forfølgelsene de opplevde.

Det er ingen grunn til å tro at det norske samfunnet var gjennomsyret av antisemittisme i mellomkrigstiden. Likevel var flere sektorer preget av antisemittisme, blant annet innad i politiet, i militærapparatet, i visse frie yrker og innen et spekter av høyre-radikale organisasjoner. Det var også journalister med antisemittiske tendenser i flere toneangivende borgerlige aviser, både nasjonalt og regionalt. Enkelte stortingsrepresentanter fra Bondepartiet hadde innslag av antisemittisme i sin opptreden i Stortinget, men det var også sterke motkrefter mot antisemittismen i en rekke organisasjoner, i Dagbladet og i arbeiderpressen. Trolig var jødene i Norge generelt sett lite plaget av disse strømningene i sitt hverdagsliv. Mangelen på en offentlig reaksjon mot den trakasseringen jødene ble utsatt for etter okkupasjonen, kan trolig forklares med at det totalitære og politisk ensrettede styresett i Norge under okkupasjonen ikke tillot åpne solidaritetsaksjoner fra befolkningen.

Med disse – og flere – åpenbare ulikheter i tankene, er det vanskelig å se for seg at det er noe som knytter de to gruppene sammen. Men det er en svært viktig likhet mellom dem jeg har valgt å fokusere mye på: Hvorfor ble det *norske* politiet valgt til å stå for gjennomføringen av arrestasjonene av de to gruppene? Hvorfor overtok tyske soldater og tysk politi kontrollen over aksjonene først ved innskipingen av lærerne i båten i Trondheim som skulle bringe dem

til Kirkenes – en ferd under de forferdeligste forhold – og ved jødernes ankomst til kaia i Oslo? Hvis det var slik at jødene var en svært lite integrert gruppe i det norske samfunnet; hvorfor var så mange nordmenn villige til å ofre livet for å hjelpe 2/3 av jødene i sikkerhet?

Likheten mellom aksjonene mot lærerne og jødene kan i stor grad avgrenses til hvilken institusjon i samfunnet som fikk det koordinerende ansvar for arrestasjonene av dem, nemlig Statspolitiet, opprettet på tysk initiativ og med nazistisk design helt fra begynnelsen. Dette var et av okkupasjonsmaktens og NS-myndighetenes viktigste terrorverktøy under okkupasjonstiden. Under arrestasjonene av lærerne hadde Stapo assistanse av lokalt politi og lensmenn. Under arrestasjonene av jødene hadde Stapo assistanse av kriminalpolitiet, Germanske SS-Norge og Hirden. Den andre likheten i aksjonene mot de to gruppene var at ordrene om aksjonene i begge tilfeller ble gitt fra Sipo eller SS, til Stapo, som hadde det operative hovedansvaret for å utføre ordren. Selv om begge aksjonene ble støttet av NS-myndighetene, var det ingen tvil om at ordrene kom fra tyske instanser. Den tredje likheten var at norsk personell bare utførte arrestasjonene og de første etappene av transporten av de to gruppene. Da de nådeløse straffereaksjonene skulle settes i verk mot lærerne under transporten til Kirkenes, og i arbeidsleiren i Kirkenes, ble de overlatt til tysk brutalitet. De norske jødene ble overlevert av politiinspektør Knut Rød i Stapo til tyske SS-mannskaper på Akershuskaia for transport til Auschwitz, med bestialsk behandling underveis og en sikker død – så nær som for noen få – ved reisens slutt.

Norsk politi deltok ikke i arrestasjonene av tre av de fire gruppene – offiserer, studenter og politifolk – som ble deportert til Tyskland under krigen. Dette var trolig som følge av tyskernes manglende tiltro til politiet. Den nazistiske gren av politiet – Stapo – var ansvarlige for utførelsen av aksjonene mot jødene. På tross av at mange politifolk kollaborerte med de tyske okkupantene, var det likevel undergrunnsorganisasjonen ”Carl Fredriksens Transport” styrt av en tidligere politimann med støtte fra en rekke politifolk, som endte opp med å transportere de fleste jødene til Sverige vinteren 1942-43. De fleste som varslet jødene om de kommende arrestasjonene var også politifolk.³²⁴

Politiets rolle under okkupasjonen framtrer som svært tvetydig og med store regionale forskjeller. Noen kollaborerte med tyskerne ut fra ideologisk overbevisning, noen gikk langt i

³²⁴ Tangestuen, Mats. Workshop på HL-senteret om det norske Holocaust, 14.april 2015

samarbeidet av pragmatiske grunner. Men det var også mange som viste sin motstand gjennom arbeid for Hjemmefronten eller gjennom varsling av aksjoner som nærmet seg. Hvorfor det var norsk politi som ble valgt akkurat til å arrestere de norske lærerne finnes det trolig ikke noe enkelt svar på – annet enn at tidligere erfaringer som politiledelsen hadde gjort hadde vist at personer som arbeidet innenfor en kommandostruktur ikke motsatte seg de oppgaver de ble pålagt av okkupasjonsmyndighetene. I tillegg er det verd å understreke at arrestasjonene av lærerne var den første massearrestasjon som ble gjennomført mot en stor sivil gruppe på norsk jord. Denne aksjonen var en straffereaksjon fra Terbovens og Quislings side, som involverte mye prestisje og mulig tap av autoritet. Selv om både okkupasjonsmakten og NS-myndighetene nok tvilte på politiets pålitelighet, var det bare norsk politi som hadde et maktapparat som nådde ut til alle lokalsamfunn og som innehadde den nødvendige lokalkunnskapen det var behov for i denne aksjonen.

De norske jødene ble arrestert etter en generell ordre fra Reichssicherheitshauptamt (RSHA) i Berlin. Ved hjelp fra ansatte i Stapo ble 772 jøder sendt ut fra Norge i november 1942 og februar 1943. I mars 1942 ble 1100 lærere arrestert. I underkant av 700 ble sendt til Kirkenes i to puljer i april og mai. Politiets rolle ved begge disse aksjonene har blitt sterkt kritisert, men det var trolig nærmest umulig for polititjenestemenn å motsette seg ordre som dette fra tyskerne. I stedet valgte mange å varsle enkelte jøder eller vise lempelighet i forhold til hvilke lærere som skulle være med på transporten. I et ensrettet samfunn der store protester eller motstandsarbeid ble straffet svært hardt, valgte en del nordmenn – også i politiet – å hjelpe de som skulle sendes vekk, en handling de gjorde med fare for sitt eget liv. En befolkning som ikke bryr seg om sine egne er trolig ikke villige til å gjøre den slags offer. Dette viser at på tross av at det faktisk bare var én sterk protest – fra Kirkeledelsen – mot forfølgelsene og arrestasjonene av jødene, var det mange som varslet, skaffet dekning og loset jøder over til Sverige. Samlet sett er det grunn til å tro at motstanden mot å sende norske borgere – norske jøder – til Tyskland var stor i den norske befolkningen.

Det er vanskelig å finne likheter mellom utfallet av tiltakene mot og arrestasjonene av lærerne og jødene. De massive forskjellene sprang direkte ut av intensjonene med tiltakene mot de to gruppene. Lærerne, som var tilhørte en gruppe som var plassert øverst i det nazistiske rasehierarkiet, skulle tvinges til å endre sitt verdisyn, sine holdninger og sine politiske trosforestillinger. Da et overveldende flertall avviste dette ble reaksjonen trusler om tap av lønn og stilling og terror fra Hirden mot både lærere, elever og administrativt

personell. Denne striden resulterte i arrestasjon av rundt 1100 lærere, og endelig deportasjon av rundt 700 til Kirkenes. De som ble arrestert, og da særlig de som ble deportert, opplevde mishandling og påkjennelser som bragte mange til den ytterste grensen av hva de både psykisk og fysisk kunne tåle. På tross av dette var det ytterst få som mistet livet som følge av den harde, omfattende og langvarige konfrontasjonen mellom lærerne og NS-myndighetene.

Til tross for at påkjennningene og de umenneskelige erfaringene fra arbeidsleiren hadde ført til at en rekke av de arresterte var traumatisert, var lærerprofesjonen ikke bare etisk intakt, men fremsto med et sterkere og mer bevisst verdigrunnlag ved frigjøringen. Lærerfronten hadde ikke vært uten brister, men det lille – men ikke ubetydelige – mindretall som valgte å melde seg inn i Lærersambandet, kom aldri til å sette sitt preg på lærerstriden. Det var også av stor betydning for lærernes selvbevissthet at de hadde kjempet for de verdier og holdninger som var felles for det overveldende flertallet av befolkningen. Når lærerne kom fra konfrontasjonen med NS-myndighetene og okkupasjonsmakten med så relativt små tap, skyldes dette både deres samfunnsposisjon – der de utvekslet erfaringer med Høyesterettsdommere, ledelsen av Den Norske Kirke, den hemmelige ledelsen av motstandskampen på Universitetet i Oslo og mottok støtte fra alle disse – og at de ble støttet aktivt fra foreldreaksjonen mot NSUF. Både institusjoner og samfunnet i videre forstand bidro til å gi lærerne beskyttelse, noe som innebar at omfattende aksjoner mot denne gruppen ville ha påført okkupasjonsmakten store kostnader.

Utfallet av anslaget mot jødene var dramatisk annerledes. På det tidspunktet da de systematiske aksjonene mot de norske jødene ble iverksatt – fra årsskiftet 1941-1942 – var det tysk politikk at jødene i de okkuperte landene skulle tilintetgjøres. I Norge ble de første systematiske tiltak i denne retning gjort i oktober 1941. Det var et mektig maktapparat – med tyske Sipo og Stapo i spissen – som sto bak og som gjennomførte denne politikken, støttet av politi og lensmenn over store deler av landet. De forberedende tiltakene, med registrering av eiendom og personer, ble gjennomført i full offentlighet, mens selve arrestasjonene ble planlagt og gjennomført delvis i hemmelighet. I motsetning til lærerne fikk ikke jødene offentlig støtte fra andre samfunnsgrupper eller institusjoner på strategisk avgjørende tidspunkter. Det kom forslag fra kirkeledere i Bergen og Stavanger om å ta inn et forsvar av jødene i bekjennelsesoppøpet ”På Kirkens Grunn”. Dette skulle leses opp i de fleste av landets kirker 22.mars 1942, men biskop Eivind Berggrav fikk blokkert dette forslaget. Han

ville ha en ren prinsipperklæring om konfesjonelle spørsmål.³²⁵ Da hele det kristne Norge omsider ytret en offentlig protest 10.november 1942, var det for sent. Den første store arrestasjonsbølgen var allerede gjennomført 26.oktober 1942, og den neste – som munnet ut i deportasjon – 26.november, var under forberedelse. Selv om jødene ikke fikk offentlig støtte eller verbale solidaritetserklæringer, var undergrunnsnettverk i stor aktivitet for å hindre at jødene skulle bli arrestert. I samarbeid med de forfulgte jødene klarte disse nettverkene å hindre tyske- og norske nazister å nå sine mål, gjennom å redde i underkant av 2/3 av norske jøder.

Der utfallet av aksjonene mot lærerne i det minste delvis framsto som en triumf for demokratiske verdier, holdninger og solidariske handlinger, var det for jødene – til tross for det storslåtte redningsarbeidet som ble utført av et stort antall mennesker med livet som innsats – en katastrofe uten like. Bare 34 av de 772 jødene som ble deportert overlevde. 230 jødiske familier ble totalt utslettet. Til sammen ble 765 norske jøder, eller jøder som levde i Norge, enten drept eller omkom som følge av den nazistiske politikken. Så godt som alle norske jøder mistet familiemedlemmer. Den økonomiske likvidasjonspolitikken fjernet også eksistensgrunnlaget for de som hadde lyktes å flykte, og også for videre religiøst og kulturelt liv. Det var et anslag mot jødisk liv i Norge av en slik art og et slikt omfang at det jødiske samfunn i Norge aldri har kommet over det.

³²⁵ Hassing, *Church resistance to Nazism*, 208-209

Kilder

Arkivmateriale fra Riksarkivet

Riksarkivet, *Landssviksaken mot Bethuel A. Stangeland*. L-sak 1782, Rogaland og Stavanger Politikammer. 1945

Riksarkivet, Politidepartementet, Statspolitiet/Statspolitiavdelingen. Serie: F-Sakarkiv ordnet etter emne. *Arresterte og avsatte lærere 1942*. Læreraksjonene A-Ø 1942. F – L0071 – Mappe F

Arkivmateriale fra Norges Hjemmefrontmuseum (NHM)

Norges Hjemmefrontmuseum, *Ankomsten til Jørstadmoen*. Manuskript til boka "Kirkenesferda". Haakon Holmboe. Beretninger og andre historiske kilder. NHM boks 241. Ukjent årstall

Norges Hjemmefrontmuseum, *En kamp for sannhet og rett*. Skolestriden i Norge. Arne Okkenhaug. Materiale ang. skolen. NHM boks 5. 1942.

Norges Hjemmefrontmuseum, *Parole. Foreldre og NSUF ungdomstjeneste*. Arne Okkenhaug. Materiale ang. skolen. NHM boks 59. Mars 1942.

Norges Hjemmefrontmuseum, *Parole mot skolebesøk til utstillingen "Norges Nyreisning"*. Utstillingsbesøk Skolestriden i Norge. Arne Okkenhaug. Materiale ang. skolen. NHM Boks 59. 12.10.1942.

Norges Hjemmefrontmuseum, *Beretning om de 500's ferd fra Jørstadmoen til Kirkenes*. Ukjent forfatter. Materiale angående skolen. Arkivmateriale. NHM boks 59. Ukjent årstall

Digitale ressurser

Aftenposten. "Stoltenberg: - Vår dype beklagelse over at dette kunne skje på norsk jord" 27.01.2012. <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/Stoltenberg---Var-dype-beklagelse-over-at-dette-kunne-skje-pa-norsk-jord-6750634.html> (hentet frem 25.februar 2015)

HL-senteret, "Deportasjonene av de norske jødene." 06.09.2013
<http://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/folkemord/folkemord-under-nazismen/holocaust/norge/deportasjonen-av-de-norske-jodene.html> (hentet frem 4.februar 2015).

HL-senteret, "I ettertid" <http://www.folkemord.no/Norge/8968> (hentet frem 25.februar 2015)

NOU 1997: 22 *Inndragning av jødisk eiendom i Norge under 2.verdenskrig*. Oslo: Justis- og politidepartementet. Juni 1997
<https://www.regjeringen.no/nb/dokumenter/nou-1997-22/id141043/> (hentet frem 25.februar 2015)

Pryser, Tore. «Mange varslet jødene.» *Aftenposten*, 22.11.2014
<http://www.aftenposten.no/meninger/debatt/Mange-varslet-jodene--7795309.html>. (hentet frem 4.februar 2015)

Statsarkivene, Arkivverket. Riksarkivet. "Offiserar i Tyskland." 26.08.2013
<https://www.arkivverket.no/arkivverket/Tema/Andre-verdskrig/Nordmenn-i-fangenskap/Offiserar-i-Tyskland> (hentet frem 13.mars 2015)

Statsarkivene, Arkivverket. Riksarkivet. "Politifolk i Tyskland." 26.08.2013.
<https://www.arkivverket.no/arkivverket/Tema/Andre-verdskrig/Nordmenn-i-fangenskap/Politifolk-i-Tyskland> (hentet frem 12.mars 2015)

Statsarkivene, Arkivverket. Riksarkivet. "Studentar i Tyskland." 26.08.2013

<https://www.arkivverket.no/arkivverket/Tema/Andre-verdskrig/Nordmenn-i-fangenskap/Studentar-i-Tyskland> (hentet frem 13.mars 2015)

Store Norske Leksikon, s.v. "Ungdomstjeneste". Redigert av Magne Skodvin. 14.02. 2009. <https://snl.no/ungdomstjeneste> (hentet frem 12.september 2014).

Tangestuen, Mats. «Carl Fredriksens Transport – krigens største redningsbragd». Kunst i offentlige rom. *Dette er et fint sted*. 27.10.2012.

http://koro.no/content/uploads/2015/01/et-fint-sted_2210_webfile_oppslag.pdf (hentet frem 31.mars 2015)

Tangestuen, Mats, og Torill Torp-Holte. «Frontingen av "Den største forbrytelsen" gir en Holocaust-historie uten nyanser.» *Aftenposten*, 02.11. 2014

<http://www.aftenposten.no/meninger/kronikker/Kronikk-Frontingen-av-Den-storste-forbrytelsen-gir-en-Holocaust-historie-uten-nyanser-7768742.html>

(hentet frem 4.februar 2015)

Litteratur

Tidsskrifter og annet materiale

Bruland, Bjarte. *Det norske Holocaust. Forsøket på å tillintetgjøre de norske jødene.*

Temahefte nr 7. Oslo: HL-senteret, 2008.

Fure, Odd-Bjørn. "Hovedformer for motstand". Enkeltstående dokument, finnes i HL-senterets arkiv.

Fure, Odd-Bjørn. «The Conditions, Functions, Achievements and Failures of Civilian Resistance 1940-1945: Norway from a Western European Perspective.»

Hovedinnlegg 25.februar 2015 ved konferansen *The Conditions, Functions, Achievements and Failures of Civilian Resistance 1940-1945: Norway from a Western European Perspective* ved HL-senteret. 25.-26.februar 2015

Harper, Christopher S. *Rettsoppgjørets behandling av deportasjonen av jødene fra*

Norge under okkupasjonen 1940-1945. Temahefte nr.16. Oslo: HL-senteret, 2012

Hetland, Øystein *Kva visste Nasjonal Samling om Holocaust?* Temahefte nr 17. Oslo:

HL-senteret, 2012

HL-senteret, Søknad til Norges forskningsråd om støtte til prosjektet *Demokratiets*

institusjoner i møte med en nazistisk okkupasjonsmakt: Norge i et komparativt perspektiv, 2012

Quisling, Vidkun. «Kampen mellom arier og jødemakt. Vidkun Quislings tale i Frankfurt

28.mars 1941 om jødeproblemet.» *Nasjonal Samlings Rikstrykkeri.* Oslo: Nasjonal Samlings Rikstrykkeri, 1941.

Simonsen, Kjetil Braut "Kapittel 3: I nasjonalsosialismens ånd" i *Mellom Webersk*

nøytralitet og nazifisert statsforvaltning. Statsbyråkratiet i Norge under okkupasjonen. Upublisert manuskript til doktoravhandling. HL-

senteret/Universitetet i Oslo, 2015

Skåncke, Ragnar. «Skolen og den nye tid.» Redigert av Rektor John S. Volle. *Den høyere skole - Organ for Norsk Lektorlag* (Norsk Lektorlag), nr. 13/14 (September 1941): 366-375.

Støen, Ane Ingvild. *Justisdepartementet under okkupasjonen*. Masteroppgave. Institutt for arkeologi, konservering og historie. Universitetet i Oslo, 2013

Sæther, Orvar. «Grunnsyn i oppdragelsen.» Redigert av Halstein Sjølie. *Den norske skole – medlemsblad for Norges Lærersamband* (Norges Lærersamband) I, nr. 2 (April 1942): 52-54.

Ulstein, Ragnar. «1942 - det tyngste okkupasjonsåret.» *Dag og tid*, 19.12.2014

Bøker

Benz, Wolfgang, Hermann Graml og Hermann Wiss, *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. Stuttgart. 1997

Bruknap, Dag O. "Ideene splitter partiet". I *Fra idé til dom. Noen trekk fra utviklingen av nasjonal samling*, redigert av Rolf Danielsen og Stein Ugelvik Larsen, 9-47. Oslo: Universitetsforlaget, 1976.

Dahl, Hans Fredrik, Bernt Hagtvedt, og Guri Hjeltnes. *Den norske nasjonalsosialismen. Nasjonal Samling 1933-1945 i tekst og bilder*. Oslo: Pax Forlag as, 1990.

Dahl, Hans Fredrik, Guri Hjeltnes, Berit Nøkleby, Nils Johan Ringdal, og Øystein Sørensen. *Norsk krigsleksikon 1940-45*. Oslo: J.W. Cappelens forlag, 1995.

Emberland, Terje og Matthew Kott. *Himmlers Norge: Nordmenn i det storgermanske prosjekt*. Oslo: Aschehoug, 2012

Figueiredo, Ivo de og Hans Olaf Brevig. *Den norske fascismen. Nasjonal Samling 1933-1940*. Oslo: Pax Forlag A/S, 2002.

Fure, Jorunn Sem. *Universitetet i kamp. 1940-1945*. Oslo: Vidarforlaget, 2007.

Fure, Jorun Sem. *Unntaksår – Telemark i krig*, bind 3, red. Olav Rovde og Invar Skobba
Telemarks historie etter 1905, Bergen: Fagbokforlaget, 2014

Fure, Odd-Bjørn. *Mellomkrigstid. 1920-1940*, bind 3, *Norsk utenrikspolitikk historie*.
Oslo: Universitetsforlaget, 1996

Grimnes, Ole Kristian. «Kollaborasjon og oppgjør.» I *I krigens kjølevann*, av Stein Ugelvik
Larsen, 47-57. Oslo: Universitetsforlaget, 1999.

Hagemann, Gro. *Skolefolk. Lærernes historie i Norge*. Oslo: Ad Notam Gyldendal, 1992.

Hassing, Arne. *Church Resistance to Nazism in Norway 1940-1945*. Seattle, WA:
University of Washington Press, 2014.

Høidal, Oddvar. *Quisling - en studie i landssvik*. 2. utgave. Oslo: Orion forlag, 2002.

Johansen, Per Ole. *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914-1943*. Oslo: Gyldendal Norsk
Forlag, 1984.

Johansen, Per Ole. «Norge og Holocaust» I *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norge
under andre verdenskrig*, redigert av Hannu Takala og Henrik Tham, 173-192.
Oslo: Universitetsforlaget, 1987

Johansen, Per Ole. «I fokant av jødeforfølgelser» I *På siden av rettsoppgjøret*, redigert av
Per Ole Johansen, 19-45. Oslo: Unipub, 2006.

Johansen, Per Ole. «Rettsoppgjøret med statspolitiet.» I *På siden av rettsoppgjøret*,

- redigert av Per Ole Johansen, 47-92. Oslo: Unipub forlag, 2006.
- Kvam, Vegar. *Skolefronten. Einar Høigård og norske læreres kamp mot nazismen*. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2013.
- Longerich, Peter. *Dette visste vi ikke noe om! Tyskerne og jødeforfølgelsene 1933-1945*. Oslo: Historie og kultur, 2007
- Mendelssohn, Oskar. *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år, Bind 2*. Oslo: Universitetsforlaget, 1986
- Michlet, Marte. *Den største forbrytelsen. Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust*. Oslo: Gyldendal, 2014.
- Nietzel, Sönke og Harald Welzer. *Soldater. Beretninger om krig, drap og død*. Oslo: Forlaget Press, 2013
- Pryser, Tore. «Holocaust i innlandsregionen.» I *På siden av rettsoppgjøret*, redigert av Per Ole Johansen. 93-129. Oslo: Unipub, 2006.
- Ringdal, Nils Johan. «Politi og politikultur i Norge i krigsårene.» I *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*, av Hannu Takala & Henrik Tham. 127-147 Oslo: Universitetsforlaget, 1987.
- Roughthvedt, Bernt. *Med penn og pistol. En biografi om politiminister Jonas Lie*. Oslo: Cappelen Damm, 2010
- Sebak, Per Kristian. *"... vi blir neppe nogensinne mange her" Jøder i Bergen 1851-1945*. Bergen: Vigmostad&Bjørke AS, 2008
- Sæland, Frode. *Herman Beckers krig. Historien om familien Becker og jødene i Rogaland under andre verdenskrig*. Oslo: Aschehoug, 2009

Selliaas, Arnt-Erik. «STAPO 1941-1945. Norsk politi i tysk tjeneste.» I *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*, av Hannu Takala & Henrik Tham. 147-173 Oslo: Universitetsforlaget, 1987.

Wyller, Thomas Ch. *Nyordning og motstand. En framstilling og en analyse av organisasjonenes politiske funksjon under den tyske okkupasjonen 25.9.1940 - 25.9.1942*. Oslo: Universitetsforlaget, 1958.